T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İLK DÖNEM TEFSİR OTORİTELERİNDEN ABDURRAHMAN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULKADİR ÇOBAN

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR

İLK DÖNEM TEFSİR OTORİTELERİNDEN ABDURRAHMAN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULKADİR ÇOBAN

Danışman: PROF. DR. ABDULHAMİT BİRIŞIK

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ABDULKADİR ÇOBAN'nın İLK DÖNEM TEFSİR OTORİTELERİNDEN ABDURRAHMAN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2019 tarih ve 2019-22/7 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..09.../..08.../..2019..

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ABDULHAMİT BİRIŞIK	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MAHMUT AY	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi MUHAMMED ÇOŞKUN	

GENEL BİLGİLER

Adı, Soyadı	: Abdulkadir Çoban
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tez Danışmanı	: Prof.Dr. Abdulhamit Birışık
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – 2019

ÖZET

İLK DÖNEM TEFSİR OTORİTELERİNDEN ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ

İlk dönemden itibaren İslam'ı anlamak ve yaşamak isteyenler Kur'ân'a yönelmiş ve onun üzerinde yoğunlaşmıştır. Kur'ân'ı anlama çabası bu dönemde meyvelerini vermiş ve ilk müstakil tefsir eserleri telif edilmiştir. Bu müfessirler ve eserleri günümüzde araştırma konusu yapılarak erken dönem Kur'ân tefsirinin nitelik ve nicelik durumu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Hadis ilmindeki katı kriterler sebebiyle cerh ve ta`dil âlimlerinin zayıf bir ravi olarak kabul ettiği Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir rivayetlerine müfessirler farklı yaklaşmış ve bir bilgi kaynağı olarak görüp eserlerine almışlardır. Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir rivayetleri incelendiğinde önceki âlimlerden yapmış olduğu nakillerin yanında bazı şahsi yorumlarının da olduğu hatta yer yer bu yönünün ağır bastığı gözlenir. O tebeu't-tâbiîn döneminde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemini en fazla kullanan müfessir olarak görülürken, aynı zamanda şiirle istişhâd yöntemini dönemi itibariyle en fazla kullanan müfessirlerdendir. Meseleye içerik olarak bakıldığında rivayetlerinin genel olarak garibu'l-Kur'ân tarzı lügavi bir şerh niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu tezde bir yandan tefsirciliği hakkında yeterli çalışmalar yapılmamış olan Abdurrahman b. Zeyd bir ilim adamı olarak tanıtılırken öte yandan onun tefsir rivayetlerinin niçin ilk dönem müfessirleri tarafından geniş bir çerçevede nakledildiği konusu değerlendirilmiştir. Bu çerçevede ilk dönem tefsir literatürü içerisinde yer alan fakat günümüze kadar ulaşmayan *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserleri bulunan Abdurrahman b. Zeyd'in rivayetleri, tefsir ilminin çeşitli konuları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda hem bir müfessir portresi ortaya konulmuş hem de tâbiûn dönemi sonrası yaşamış olan bir âlimin tefsir metodu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimler: Abdurrahmân b. Zeyd, tebeu't-tâbiîn, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir

ABSTRACT

ABDURRAHMAN B. ZAID AS A TAFSIR AUTHORITY OF EARLY ISLAMIC PERIOD

Those who wanted to understand and live Islam from the first period turned to the Qur'an and focused on it. The effort to understand the Qur'an has yielded fruit in this period and the first independent tafsir works have been written. These mufassir and their works are the subject of research today and is being put forward to reveal the quality and quantity of early Qur'an interpretation. Because of strict criteria in the Science of Hadith, cerh and ta`dil scholars considered him a weak ravi but the tafsir narrators have approached the tafsir narratives of Abdurrahman b. Zaid differently and regarded them as a source of information and in included them in their works. The narrations of Abdurrahman b. Zaid are examined, It is observed that there are some personal interpretations in addition to the citation of the previous scholars, and even this aspect is dominant in some places. In the period of Tābiʿ al-Tābʿīn he is seen as the interpretator who used most the Qur'an interpretation by Qur'an method, at the same time he is considered one of the mufassir who used most the method of istishhad(witnessing). In terms of content, it is understood that the narratives in general have Gharib al-Quran style as an eloquent interpretation.

In this thesis, on the one hand, while introducing Abdurrahman b. Zaid as a scientist whose tafsir works has not yet been extensively studied, on the other hand, the reason why his tafsir narrations are conveyed in such a wide frame by the first period mufassir are evaluated. Within this framework, the works called *al-Tafsir* and *al-Nasikh wa'l-Mansukh* by Abdurrahman b. Zaid's tafsir interpretations which are from the first period tafsir literature but have not survived until today, are evaluated within the framework of various subjects of tafsir science. As a result of this study, both a portrait of a mufassir was put forward and the tafsir method of a scholar who lived after the period of al-Tābʿīn was tried to be revealed.

Keywords: Abdurrahman b. Zaid, Tābiʿ al-Tābʿīn (successor of the successors), Qur'an interpretation by Qur'an

ÖNSÖZ

İslam ilmi geleneği içerisinde tefsir çalışmaları Hz. Peygamber'in (sav) tebliğ ve tebyin faaliyetleriyle ortaya çıkmış, bu çalışmalar sahabiler ve tâbiîler ile devam etmiştir. Tebeu't-tâbiîn dönemiyle beraber Kur'ân baştan sona bütün sûreleri içerecek şekilde ilk defa tefsir edilmiştir. Bu dönem aynı zamanda rivayet edilen tefsirle ilgili verilerin toplanıp düzenli bir şekilde yazıya geçirilmesinden dolayı tedvin dönemi olarak isimlendirilmiştir. Tebeu't-tâbiîn döneminde rivayetle birlikte dirayet unsurlarını barındıran yorumlara yönelim olmuş ve farklı görüşler önceki dönemlere oranla artmıştır. Arap toplumunun homojen yapısı fetihlerle beraber giderek bozulmaya başlamış ve neticede Kur'ân tefsirini de etkileyecek şekilde gelişerek dilbilimsel diyebileceğimiz yorumların ortaya çıkışına vesile olmuştur. Bu dönemde yapılan bazı tefsir çalışmaları günümüze kadar ulaşırken bununla beraber bazı müfessirlerin eserleri olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Eserleri günümüze ulaşmasa da rivayetleri ulaşan müfessirler olmuştur. Bunlardan biri olan Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri sonraki müfessirler tarafından rivayet formunda aktarılarak günümüze ulaşmıştır. Bu eserler ve rivayetler Kur'ân'ın ilk ve asli anlamının tespitinde son derece önemli rol oynamışlardır.

Çalışmamızda Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir rivayetlerinden hareketle onun rivayetlerinin durumu, Kur'ân tasavvuru ve tefsirciliği ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu sürecin başından sonuna kadar bütün aşamalarda her türlü desteğinden ve rehberliğinden yararlandığım değerli danışmanım Prof. Dr. Abdulhamit BİRIŞIK'a teşekkür ederim. Tezin tamamını okuyarak eleştiri ve tavsiyelerde bulunan Abdulcebbar ADIGÜZEL'e ve sundukları huzurlu çalışma ortamından dolayı İSAM Kütüphanesine teşekkür ederim. Son olarak her zaman destekleriyle yanımda olan aileme, hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Abdulkadir ÇOBAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
KISALTMALAR vi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI 1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAPSAMI 2
III. KAYNAKLAR 3

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

I. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU 6
A. EMEVİLER DÖNEMİ (41-132/661-750) 6
B. ABBASİLER DÖNEMİ (132-656/750-1258) 8
II. HAYATI 9
A. DOĞUMU 9
B. İSMİ, NİSBESİ, KÜNYESİ VE KÖKENİ 10
C. AİLESİ 12
III. İLMİ KİŞİLİĞİ 13
IV. HOCALARI VE TALEBELERİ 15
A. HOCALARI *15*
1. Zeyd b. Eslem 15
2. Muhammed b. el-Münkedir 16
3. Safvân b. Süleym 17
4. Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr 17
5. Atâ b. Yesâr 17
B. TALEBELERİ *18*
1. İbn Vehb 18
2. Asbağ b. el-Ferec 19
V. ESERLERİ 20

İKİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD RİVAYETLERİNİN GENEL KARAKTERİ VE KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ

I. RİVAYETLERİN GENEL KARAKTERİ 22
A. HADİS İLMİ AÇISINDAN *22*
1. Rivayetlerinin Zayıf Kabul Edilme Nedenleri 22
2. Rivayetlerinin cerh ve ta`dil derecelerine göre durumu 25
3. Rivayetlerini hasen kabul edenler 26
B. TEFSİR İLMİ AÇISINDAN *27*
II. ABDURRAHMAN B. ZEYD'İN RİVAYETLERİNDE KUR'ÂN İLİMLERİ 29
A. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH 30
B. MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN 32
C. ESBÂBU'N-NÜZÛL 34
D. NÂSİH-MENSÛH 38
E. İSRÂİLİYYÂT 46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ

I. ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİR ANLAYIŞI 51
II. ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİR RİVAYETLERİNİN MUHTEVA TAHLİLİ 53

A. RİVAYET TEFSİRİ YÖNÜ *54*
1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir 55
a. Rivayet ve Dirayet Tefsiri Arasında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir Yöntemi 57
b. Abdurrahmân b. Zeyd'in Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri 59
ba. Kelime 59
bb. Terkip ve Cümle 63
2. Kur'an'ı Sünnetle Tefsiri 66
3. Sahabe kavli ile tefsiri 69
4. Tabiûn kavli ile tefsiri 72
B. DİRAYET YÖNÜ *75*
1. Kelâmi meselelere değinmesi 76
2. Fıkhi hükümlere temas etmesi 80
3. Şiirle İstişhâd 82
4. Dilbilimsel Tefsir 86
SONUÇ 90
BİBLİYOGRAFYA 94

KISALTMALAR

a.e. **:** Aynı eser

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

a.y. : Aynı yer

b. : Bin, İbn

bk. : Bakınız

bs. : Baskı, baskısı

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

Hz. : Hazreti

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi

ö. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa

s.a. : Sallallâhu aleyhi ve’s-Selem

sy. : Sayı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

t.y. : Tarih yok

y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Vahyin inişini takip eden ilk iki asır tefsir ilminin teşekkül dönemi diyebileceğimiz bir zaman dilimidir. Bu dönem tefsirin ilk proplemlerini, bunlara verilen cevapları ve problemlere yaklaşım tarzlarını barındırmaktadır. Erken dönemde gerçekleştirilen tefsir faaliyetleri bu ilmin ana verilerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla erken dönemi iyi anlayabilmek tefsir ilmini anlayabilmenin öncü koşullarından biridir.

Tefsir tarihinin erken döneminde oluşan şifahi rivayet aktarımı tefsirin tedvin edilmesiyle beraber yazılı hale gelerek ilk dönem tefsirini meydana getirmiştir. Yazılan ilk örnekler Saîd b. Cübeyr'in (ö. 95/714) Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) isteği üzerine yazdığı tefsir ve İbn Abbas'ın Mücahid b. Cebr'e (ö. 103/721) yazdırdığı tefsir olduğu hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Fakat iki eserde günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan tefsir eserleri tebeu't-tâbiîn döneminde telif edilmiştir. Bunlardan Ali b. Ebî Talha'nın (ö. 143/760) *Tefsir Sahifesi* müstakil eser olarak ulaşmasa da rivayetleri müfessirler tarafından aktarılmıştır. Günümüze ulaşan baştan sona bütün sûreleri içeren en eski tefsir Mükâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîru'l-Kebîr'idir*. Bu dönemde telif edilen eserler günümüzde akademik incelemelere tabi tutulmuş fakat çalışmalar genelde saydığımız müfessirler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Tefsirin ilk örneklerinin verildiği dönemde yaşayan fakat saydığımız müfessirler kadar ön plana çıkmayan Abdurrahmân b. Zeyd'in, *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı iki eser telif ettiği kaynaklarımızda nakledilmektedir. Bu eserler günümüze ulaşmamış olsada onun rivayetleri tefsir eserlerinde yoğun bir şekilde aktarılmıştır. Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri son dönemde belirli sûreler arası cem` ve tahkik çalışmalarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakat onun rivayetleri bir bütün olarak incelenmeye tabi tutulmamıştır. Çalışmamızda yukarıda saydığımız son iki müfessirle aynı dönemde yaşamış olan Abdurrahmân b. Zeyd üzerinde durulacak ve onun muhtelif eserlerdeki görüşlerinden ve ona nispetle rivayet edilen nakillerden yararlanılarak Kur'an tasavvuru ve tefsirciliği ortaya konulacaktır. Bu şekilde Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir tarihi açısından nerede durduğu, bu bağlamda rivayetlerinden çıkarılacak sonuca göre ne tür metod kullandığı ve bu metodların kemiyet ve keyfiyetleri açısından nelere haiz olduğu üzerinde durulacaktır. Bütün bunlar yapılırken bir yüksek lisans tezinin sınırları çerçevesinde hareket edilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAPSAMI

Çalışmamız bir giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Üç bölüm bir bütün olarak Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsirciliğini incelemek amacıyla ortaya konacaktır. Birinci bölümde Abdurrahmân b. Zeyd'in hayatı hakkında yapılan çalışmalar sınırlı olduğu için önce yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal durumu başlığı altında Emevî ve Abbâsî dönemleri genel olarak incelenerek yaşadığı şehir olan Medine'nin bu dönemdeki durumu hakkında bilgi verilecek. Daha sonra hayatı üzerinde durularak doğumu, ismi, nisbesi, künyesi, kökeni, ailesi, ilmi kişiliği, hocaları ve talebeleri hakkında bilgi verilecektir.

İkinci bölümde önce Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri hadis ve tefsir ilimleri açısından incelenecek daha sonra rivayetlerinde bulunan Kur'ân ilimlerine dair rivayetler örnek verilerek görüşleri değerlendirilecektir. Bu nedenle ikinci bölüm iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri incelendiğinden önce rivayetlerinin hadis ve tefsir ilmi açısından durumu incelenerek cerh ve ta'dil âlimlerinin Abdurrahmân b. Zeyd hakkındaki görüşleri ve rivayetlerin hasen ve zayıf kabul edilme nedenleri üzerinde durulacaktır. Bununla beraber rivayetlerin tefsir ilmi açısından durumu üzerinde durulacaktır. Daha sonra ikinci başlıkta Kur'ân ilimleri açısından rivayetlerin tahlili yapılarak bu başlık altında Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri içerisinde bulunan Kur'ân ilimleri; müteşâbihu'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân, esbâbü'n-nüzûl ve en-nâsih ve'l-mensûh konuları rivayetler üzerinden işlenecektir. Ayrıca Tefsir usulü eserleri içerisinde yer alan İsrâiliyyât konusuna bu başlık altında yer verilecektir.

Üçüncü bölümde ise Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsirciliği iki alt başlık olacak şekilde önce Abdurrahmân b. Zeyd'in Kur'ân tasavvuru ve tefsir anlayışı bir bütün olarak ortaya konmaya çalışılacak ve onun hangi tefsir okuluna mensup olduğu ve rivayetlerinden çıkardığımız sonuca göre nasıl bir tefsir anlayışı benimsediği ortaya konacaktır. İkinci alt başlıkta ise rivayet ve dirayet tefsiri ayrımı yapılarak Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri önce rivayet tefsirinin yöntemleri olan Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir, Kur'ân'ı sünnetle tefsir, Kur'ân'ı sahabe kavliyle tefsir ve Kur'ân'ı tâbiîn sözleriyle tefsir başlıkları altında incelenecek ve devamında ise dirayet yönü kelam, fıkıh, şiirle istişhâd ve dilbilimsel tefsir içerikli rivayetleri tahlil edilecektir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden bütün rivayetleri ele alıp değerlendirmeye tabi tutmak araştırmamızın hacmini ciddi şekilde artıracağından dolayı örnek verilirken açtığımız başlığa uygun olan, diğer rivayetlere göre daha ön plana çıkan ve günümüzde de tartışma konusu olan rivayetler verilmeye çalışılacaktır. Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinin sened zinciri ikinci

bölümde inceleneceği için kullanılan örnekler de tekrar isnadlar verilmeyecektir. Çalışmamızda yer alan âyetleri kapsamlı bir şekilde açıklamaktan ziyade, çalışmamızın ana temasını oluşturan Abdurrahmân b. Zeyd'in görüşlerine öncelik verilecektir. Örnekler verilirken önce rivayetler verilecek daha sonra ise bu örnekler üzerine değerlendirme yapılacaktır.

III. KAYNAKLAR

Abdurrahmân b. Zeyd hakkında yapılan çalışmaların tamamı rivayetlerinin belirli sûreler arası cem` ve tahkikinden oluşmaktadır. Bu çalışmalar üç üniversitede yürütülmüştür. Bunlardan el-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi'nde bütün tefsir rivayetleri belirli sûreler arası 5 yüksek lisans tezi yapılarak tamamlanmıştır. İkinci olarak yapılan tezler, Ümmü Dermân Üniversitesi'nde öncekiyle aynı şekilde fakat 7 yüksek lisans tezi yapılarak bütün tefsir rivayetleri cem` ve tahkik edilmiştir. Üçüncü tez çalışmaları ise el-Kur'ânu'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye Üniversitesi'nde yapılmıştır. Ulaşabildiğimiz tez sayısı üçtür fakat bu sayıdan fazla çalışmanın olduğu sûre sıralamasından anlaşılmaktadır. Abdurrahmân b. Zeyd hakkında yapılan çalışmaları genel olarak Sudan merkezlidir. Bunun nedeni ise onun Sudan'a bağlı Bicâva kabilesine mensup kabul edilmesindendir.

Çalışmamız üç ana bölümden oluştuğu için her bölümün kendine has kaynakları olduğu gibi diğer bölümlerde de kullanılan ortak kaynaklar olmuştur. İlk bölümde Abdurrahmân b. Zeyd'in hayatı ele alındığından dolayı bu bölümde biyografi, tabakât ve kitâbiyat eserleri esas aldık. Kaynakların Abdurrahmân b. Zeyd hakkında vermiş olduğu kayıtlar nicel olarak farklılaşmakla beraber genel olarak bir paragraftan daha azdır. Bunlar arasında en nitelikli veriler ez-Zehebî'nin "*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve *Kitabu Tezkiretü'l-huffâz*", ed-Davûdî'nin "*Tabakâtü'l-müfessirîn*", İbn Sa`d'ın *"Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir",* el-Buhârî'nin, *"et-Târîhü'l-kebîr*", İbnü'n-Nedim, *"el-Fihrist*", el-Mizzî'nin *"Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl"*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *"Tehzîbü't-Tehzîb*", İbn Asâkir'in *"Târîhu medîneti Dımaşk*", Ömer Rızâ Kehhâle'nin *"Mu'cemü'l-müellifîn*", Ömer Nasuhi Bilmen'in *"Büyük Tefsir Tarihi*" ve Fuad Sezgin'in "*Târîhü't-türâsi'l-Arabi"* eserlerinde bulunmaktadır. İkinci bölümde Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinin durumu ve rivayetlerin Kur'ân ilimleri çerçevesinde tahlili incelendiği için burada cerh ve ta`dil, hadis usulü, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usulü eserleri başlıca kaynakları oluşturmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in *"el-Cerh ve't-ta'dîl*" ve *"Kitâbü'l-ilel*", Ahmed b. Hanbel'in "*Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-rical*", en-Nesâî'nin *"ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*", ez-Zehebî'nin "*Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*", İbn Adî'nin *"el-Kâmil fî duafai'r-ricâl*", İbnü's-Salâh'ın "*Ulûmü'l-hadîs*", Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin *"Akıl ve*

Kur'ân'ı Anlamak (el-Aql ve Fehmü'l-Qur'ân)", İbn Teymiyye'nin "*Mukaddime fî usûli't-tefsîr*" ve es-Suyutî'nin "*el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*" eserleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Son bölümün ve genel olarak rivayetlerin kaynağı ise Abdullah Ebu's-Suûd Bedr'in derleyip tahkik ettiği "*Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*" kitabıdır. Fakat rivayetler tezde kullanırken asıl yerleri dipnot olarak verildi. Bu nedenle asıl kaynaklar Taberi'nin (ö. 310) *Câmi`ü'l-beyân an te`vîli âyi'l-Kur'ân'*ı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azîm'i*, Mâverdî'nin (ö. 450) *en-Nüket ve'l-uyûn'u*, el-Kurtubî (ö. 671) *el-Câmi`u li ahkâmi'l-Kur'ân'ı* ve es-Suyûtî'nin (ö. 911) *ed-Durru'l-mensûr'udur*. Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerine en geniş şekilde yer veren Taberî olduğu için araştımamızda onun aktardıklarına öncelik verdik. Çalışmamızda Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri örnek verilirken âyetlerin Arapça metnini vermeye özen gösterdik. Bunlarla beraber modern dönemde yapılan bazı çalışmalardan da yararlandık. Bunlara örnek olarak İsmail Cerrahoğlu'nun "*Tefsir Usulü*" ve "*Tefsir Tarihi*", Subhi es-Sālih'in "*Kur'ân İlimleri*", Emin Aşıkkutlu'nun "*Hadiste Ricâl Tenkîdi: (Cerh ve Ta'dîl ilmi)*", İsmail Yiğit'in "*Emeviler"*, Nahide Bozkurt'un *"Abbâsîler*", Ayşe Esra Şahyar'ın *"Zayıf Hadis Rivayeti*" (Doktora tezi), Mehmet Akif Koç'un, "*İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*" (Doktora tezi), adlı çalışmaları gösterilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

I. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU

İnsanlar yaşadıkları dönemin siyâsî ve sosyal hadiselerinden olumlu veya olumsuz olarak etkilenirler. Bu etkiler hadiselerin boyutuna ve şekline göre zaman zaman çok belirgin ve belirleyici olur. Kişileri içinde yaşadıkları toplumdan soyutlayarak incelemek doğru olmaz. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'in yaşadığı dönemde düşünce yapısı üzerinde etki edebilecek siyasi ve sosyal nitelikteki olayların incelenmesi yerinde olacaktır.

Abdurrahmân b. Zeyd, hicri 2. asrın ilk çeyreği ile 182 yılı arasında yaşamıştır.[1] Bu tarihler Emevî devletinin yıkılıp ve Abbâsî devletinin kurulduğu ve devam ettiği bir dönemi kapsamaktadır. Emevîlerden Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743); II. Velid b. Yezîd (125-126/743-744); III. Yezid b. Velid (126/744); İbrâhim b. Velid (126-127/744) ve II. Mervân b. Muhammed (127-132/744-750),[2] Abbâsîlerde ise Ebü'l-Abbas es-Seffâh (132/749); Ebû Ca`fer el-Mansûr (136/754); Muhammed el-Mehdî (158/775); Mûsâ el-Hâdî (169/785) ve Hârûnürreşîd (170/786)[3] onun yaşadığı zaman içerisinde hükümdar olmuştur. Bu iki devletin hüküm sürdüğü dönemdeki çalkantılı durumlar Medine gibi önemli bir şehiride etkilemiştir. Abdurrahmân b. Zeyd Medine'de yaşadığı için bu olaylardan etkilenmemiş olması uzak bir ihtimaldir.

A. EMEVİLER DÖNEMİ (41-132/661-750)

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra kurulan Emevî Devleti, ismini kurucusu olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye kabilesinden almaktadır. O dönemde Müslümanların kendi aralarında ciddi çekişmelere ve bölünmelere neden olan hilâfet kavgası neticede Muâviye'nin zaferiyle sonuçlandı. Bu süreçten sonra Hz. Peygamber (s.a.) ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde var olan siyasi yapı büyük oranda değişti. Muâviye oğlu Yezîd'i veliaht olarak tayin etmek suretiyle Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki yönetim anlayışı olan şura, veraset kuralını esas alan bir hanedana, hilâfet müessesi de verasete dayalı bir saltanata dönüşmüş oldu.[4]

---

1 ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf), I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996, VIII, 349.

2 Yiğit, İsmail, *Emevîler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, s. 299.

3 Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), I-XLVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, I, 37.

4 Yiğit, *Emevîler*, s. 38.

Abdurrahmân b. Zeyd'in Emevîler döneminde onuncu halife Hişâm b. Abdülmelik (105) ile on dördüncü ve son halife II. Mervân b. Muhammed (132) arasındaki dönemde yaşamıştır. Bu dönem Emevilerin çöküşü diyebileceğimiz bir zaman dilimidir. Zira Emevileri yıpratan büyük isyanlar bu zaman diliminde oldu. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Haris b. Süreyc, Zeyd b. Ali isyanlarıyla beraber Mısır ve Kuzey Afrika'da Hâricîlerin önderliğinde isyanlar vuku buldu. Hatta bu dönemde Kayrevan'a kadar uzanan bölge Emevilerin elinden çıktı.[5] İç ve dış sorunların yanında bazı halifelerin ahlaki zafiyetleri de bu çöküş döneminin büyük sorunlarındandı. Özellikle Hişâm'dan sonra halifeliğe geçen II. Velid b. Yezîd'in içkiye, şehevi arzularına ve av partilerine düşkün, hafifmeşrep bir karaktere sahip olduğu, vaktinin çoğunu eğlence ve şiir meclislerinde geçirdiği, günahlara daldığı ahlak dışı davranışlar sergilemekten çekinmediği anlatılır.[6] Bu dönemde II. Velid b. Yezîd'e karşı halkta oluşan hoşnutsuzluğa ek olarak Zeyd b. Ali'nin oğlu Yahya b. Zeyd'in öldürülmesi gibi olaylar halkın rahatsızlığını artırdı. Bu sürecin sonunda Emevî ailesinden III. Yezid b. Velid liderliğinde isyan başladı ve II. Velid b. Yezîd öldürüldü. Böylece yönetimdeki Emevî ailesinde bir iç parçalanma süreci yaşanmaya başladı. Bu parçalanma süreci Emevilerin sonunu hazırlayan en büyük etkenlerden biri oldu. İç parçalanmadan sonra gelen halifeler döneminde aile içi rekabet daha da arttı. Yönetimdeki sorunlar iç isyanlarıda beraberinde getirdi; sonuçta daha da zayıflayan Emevi yönetimi, II. Mervân b. Muhammed'in Abbâsî kuvvetleriyle girdiği çatışmada öldürülmesiyle son buldu.[7]

Emeviler Dımaşk'ı kendilerine hilâfet merkezi olarak belirlemişlerdi. Abdurrahmân b. Zeyd'in yaşadığı Medine, Emeviler'in vali tayin ettiği Hicaz eyaletinin merkeziydi. Medine geçmişte olduğu gibi Emeviler döneminin de en önemli dini merkezlerinden biriydi. Emevilerin ikinci halifesi I. Yezid b. Muâviye (60-64) döneminde Müslümanların yaşadığı en büyük kırılmalardan biri Harre savaşı sebebiyle ortaya çıktı. Medineliler Yezid'in gayri ahlaki yaşantısına ve ekonomik durumun kötülüğüne bir tepki olarak ayaklandılar. 63 yılında feci bir şekilde bastırılan bu başkaldırı Medine'deki toplumu derinden etkiledi.[8]

Son halife II. Mervân b. Muhammed döneminde Hârîcîlerin İbâzî kolunun lideri Ebû Hamza eş-Şârî 128 yılı hac mevsiminde Mekke'ye giderek Abdullah b. Kindî'ye biat etti. 129 yılında davet

---

5 Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 69.

6 Yiğit, *Emevîler*, s. 117.

7 Bk. Yiğit, Emevîler, s. 105, 132.

8 Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245, 246.

için Mekke'ye gelen Ebû Hamza şehri kontrol altına aldıktan sonra Medine'yi ele geçirdi. Bu olaylar üzerine Mervân Medine'ye ordu göndererek Ebû Hamza'yı hezimete uğrattı ve Ebû Hamza öldürüldü.[9] Bu isyan Emeviler döneminde Medine'de gerçekleşen ikinci isyandı. İkinci isyan Abdurrahmân b. Zeyd'in doğumu ile gençlik yılları arasındaki bir döneme denk düşmektedir. Dönemin genel karakteri Emevilerin baskıcı tutumunun yansımaları ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden kalan hilâfet tartışmalarıydı. Hz. Ali ve evladının hilâfete geçmesini düşünen Şiîler ile Tahkim olayıyla ortaya çıkan Hâricîlerin isyanları Müslüman toplum üzerinde büyük etki oluşturdu. Kerbelâ, Harre olayları ve Mekke muhasarası İslam toplumu için hem bir sonuç hem de gelecekteki Müslüman toplum için bir sebep olarak dikkatle incelenmesi gereken hadiselerdir.

B. ABBASİLER DÖNEMİ (132-656/750-1258)

Abbâsîler ismini Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den almaktadır. Aynı zamanda bu hanedana ilk atalarına nispetle "Hâşimîler" de denilmektedir.[10] Ebû'l-Abbâs es-Seffâh 132 yılında halife olarak biat aldıktan sonra ve Mervân'ın Mısır'da öldürülmesiyle hilâfet Emevi soyundan Hâşimî soyunun Abbâsî koluna geçti.[11] Şam'da merkez olmaktan çıktı. Ebü'l-Abbâs hükümet merkezini önce Fırat'ın doğusunda yer alan Hâşimi şehrine daha sonra Enbâr'a taşıdı. İkinci halife Ebû Cafer el-Mansûr ise 146 yılında Bağdat'ı kurarak başşehir yaptı.[12] Bu şekilde Abbâsîlerin yaklaşık 500 yıllık hükümdarlığı başladı. Abdurrahmân b. Zeyd hayatının son elli yılını, geçiş döneminin çalkantılı yılları hariç Abbâsîlerin en parlak döneminde geçirdi.

Medine'de Emeviler döneminde olduğu gibi Abbâsî döneminde de isyan çıktı. Abdurrahmân b. Zeyd'in yaşadığı dönemde çıkan iki isyan, Medine'de yaşayan toplumun sosyal durumu hakkında bilgi vermektedir. İlki en-Nefsüzzekiyye olarak bilinen Alioğulları'ndan Muhammed b. Abdullah el-Mehdî tarafından 145 yılında ikinci halife Ebû Cafer el-Mansûr döneminde başladı. Taraftarlarına Hz. Ali'nin vasî imam olduğunu söyleyen Muhammed b. Abdullah, hilâfetin kendi hakları olduğunu iddia etti.[13] Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah, Cüheyne ve diğer bazı kabilelerle Medine ahalisinden oluşan kişilerle Medine'yi ele geçirip Vali

---

9 Yiğit, *Emeviler*, s. 129.
10 Yıldız, "Abbâsîler", s. 31.
11 Üçok, *a.g.e.*, s. 78.
12 el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cebbâr, *Fütûhu'l-Büldan* (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ), I-V, Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987, IV, 414.
13 Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2017, s. 47.

Riyâh b. Osman'la Abbâsî taraftarlarını hapsetti. Bununla beraber Ebû Hanife ve İmam Mâlik'in Muhammed b. Abdullah destekledikleri ve biata teşvik ettikleri aktarılmaktadır. Sonuçta Halife Mansûr'un, yeğeni İsa b. Mûsâ'yı 4000 kişilik bir orduyla Medine'ye gönderdiği meydana gelen savaşta Mısır valisi Humeyd b. Kahtabe tarafından Muhammed'in öldürüldüğü ve İsyanın iki ay on yedi gün sürdüğü aktarılmaktadır.[14] Bu isyanda Ebû Hanife ve İmam Mâlik'in destekleri o dönemde oluşan dini ve siyasi yapının Hz. Ali taraftarlığı lehinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Medine'deki ikinci ayaklanma Mûsâ el-Hâdî döneminde (zilkâde 169) önceki ayaklanma gibi Alioğulları tarafından gerçekleştirildi. Hüseyin b. Ali tarafından başlatılan ayaklanma Medine'de çok az destek buldu. Ardından Mekke'ye giden Hüseyin b. Ali oradaki köleleri hürriyet vadiyle etrafında toplamaya çalıştı fakat başarılı olamadı. Mûsâ b. el-Hâdî gönderdiği kuvvetler Fah'ta Hüseyin b. Ali'yi öldürdü.[15]

Abdurrahmân b. Zeyd döneminde Medine, Emevîler ve Abbâsîler'e karşı muhalefet merkezlerinden biri olmuştur. Medine'deki muhalif durumun başlıca nedeni Hz. Peygamber'den sonra Sahabiler döneminde gerçekleşen hilâfet kavgalarıdır. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şehid edilişi devamında oluşan gruplaşmalarla beraber hilâfet merkezinin uzaklığı gibi nedenler, her iki dönemde Medine'yi muhalefet merkezlerinden biri haline getirdi. Medine toplumu ise muhalif kitleyle beraber çekimser olanları ve genelde soy nedeniyle hilâfete destek verenleri barındırmaktaydı. Zira ayaklanmalar başarılı bir şekilde yönetilememiş ve kitlesel bir ayaklanmaya dönüşmemiştir. Abdurrahmân b. Zeyd'in de yaşadığı dönem itibariyle bu toplumsal yapıdan etkilenmesi ihtimal dâhilinde olsa da kaynaklarımızda herhangi bir muhalif gruba müntesip olmasıyla veya ayaklanmalara karşı olumlu veya olumsuz duruş göstermesiyle ilgili herhangi bir rivayete rastlanmamıştır.

II. HAYATI

A. DOĞUMU

Abdurrahmân b. Zeyd'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Yaklaşık doğum tarihini bulabilmek için hocalarının ölüm tarihinden istifade edeceğiz. Başvuracağımız hocaları arasında Muhammed b. el-Münkedir 131 yılında, Safvân b. Süleym 132 yılında, Zeyd b. Eslem 136 yılında ve Ebû Hâzım Selemê b. Dînâr 140 yılında vefat etmiştir. Bu

---

14 Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 490.

15 Bozkurt, *Abbâsîler,* s. 79, 80.

vefat tarihlerinden anlaşılacağı üzere Abdurrahmân b. Zeyd'in yaklaşık olarak hicri 2. asrın ilk çeyreğinde doğduğu söylenebilir. Doğum yeri hakkında da kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almaz. Bununla beraber Abdurrahmân b. Zeyd'in Medine-i Münevvere dışına çıktığını gösterir bir bilgiye de rastlanmadığı için Medine doğumlu kabul edilebilir. Zaten nisbesinde de bu kelime yer almaktadır.

B. İSMİ, NİSBESİ, KÜNYESİ VE KÖKENİ

İsmi Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, Mevlâ Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Medenî[16] el-Adevî'dir.[17] İsmini Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem el-Ömerî el-Medeni şeklinde ifade edende olmuştur.[18] Dedesi Eslem, Ömer b. el-Hattâb'ın mevlası olmasından dolayı el-Adevî el-Kureşî olarak nisbelenmiştir. Medine'de yaşadığı için de el-Medenî denmiştir. Künyesi ise Ebû Zeyd'tir.

---

16 el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî, *et-Târîhü'l-kebîr*, I-VII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Haydarabad 1362, V, 284; ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivaye fi'l-Kütübi's-Sitte* (thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hâtip), I-II, Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde 1992, I, 628; İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), y.y., y.y., 1971, s. 281; el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (thk. Süleyman Sâlih el-Hazzî), Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine 1997, s. 11; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, II, 89; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmaü'l-müellifîn ve asarü'l-musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, İstanbul 1951, I, 512.

17 el-Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, XVII, 114; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XV, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, t.y., VI, 177; İbn Muhammed, Ebû Muâz Târık b. Avazullah, *Tezhîbu Takrîbi't-Tehzîb li'l-hâfız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî*, I-VI, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2010, III, 277; ed-Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., I, 271; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*, I-II, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut 1983, I, 265; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-müfessirin)*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, I, 306.

18 ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 349; ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1963, II, 564; ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fî haberi men gaber* (thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, 218; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (thk. Abdulkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût), I-X, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986, II, 365; es-Sehâvî, Şemsüddîn, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti'ş-şerîfe* (thk. Arif Ahmed Abdülgani, Halid Ahmed es-Süveydi), I-III, Dâru Kinân, Dımaşk 2010, II, 488.

Abdurrahmân b. Zeyd'in dedesi Eslem, Ömer b. el-Hattâb'ın kölesi olduğu için el-Adevî denmiştir.[19] Zira Eslem aslen Adevî soyundan değil, siyahi bir soydan gelmektedir.[20] Köken olarak nereden geldikleri konusunda farklı görüşler vardır. Eslem'in Yemenli veya Habeşli olduğunu ifade edenler vardır.[21] Eslem'in aslen Habeşli, kabile olarak Bicâva kabilesine[22] mensub olduğu kaynaklarda geçmektedir.[23] Zemahşeri, Bicâva kabilesinin Nûbâlıların bulunduğu yerleşim yerinde olduğunu ve Arap, Habeş ve Nûbâ kökenli büyük bir kabile olduğunu söylemektedir.[24]

Eslem'in Yemenli bir kökenden geldiğini söyleyenler ise Usame b. Zeyd'in sözüne itimat etmişlerdir. Bu konuda el-Vâkıdî, Abdurrahmân b. Zeyd'in kardeşlerinden olan Usame b. Zeyd'in "Biz Eş`arilerin kabilesindeniz" dediğini rivayet etmektedir.[25] Usame b. Zeyd'e dayandırılan bu rivayet Eslem'in Yemenli olmasını desteklemektedir. Zira Eş`ari kabilesi İslam'dan önce Yemen'in Tihâme yöresindeki Zebîd ve Mehâ civarında yaşamıştır.[26]

Elimizdeki verilerden elde ettiğimiz sonuca göre Eslem köken olarak Habeşistan'da bulunan Bicâvâ kabilesine mensuptur. Kendisi olmasa da önceki atalarının Habeşistan'da yaşadığı daha sonra ekonomik veya daha farklı bir nedenden dolayı Yemen'e göçtükleri burada Eş`ari kabilesinin himayesine girdikleri zamanın ilerlemesiyle kendilerini Eş`ari olarak nitelendirdikleri söylenebilir.

---

19 Âdem, Sirâc Muhammed Mahmud, *Merviyyâtu Abdurrahmân b. Zeyd Eslem el-Bicâvî fî't-Tefsîri min Evveli Sûreti'l-Kehf ilâ Âhiri Sûreti'n-Nur Cem' ve'd-Dirâse*, (Yüksek Lisans Tezi), Üm Derman el-İslamiyye Üniversitesi, Sudan 2009, s. 46.

20 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 99; İbn Ma'în, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ, *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhü't-târîh* (thk. Ahmed Mahmud Nurseyf), I-IV, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, Mekke, 1979, II, 29; İbnü'l-Adim, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-taleb fî tarîhi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), I-XI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y., IX, 3978; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 266.

21 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 98.

22 Bicâvâ kabilesi günümüzde Sudan ve Eritre sınırları içerisinde yer almaktadır.

23 İbn Sa`d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001, VII, 11.

24 Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, I, 339; İbn Zeyd, Abdurrahmân, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd* (thk. Abdullah Ebussuud Bedr), Alemü'l-Kütübi'l-Hadis (Modern Books World), İrbid 2014, s. 6.

25 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 98; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî), XI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 205.

26 Kallek, Cengiz, "Eş'ar (Benî Eş'ar)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA),* I-XLVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 442.

Eslem'in Ömer b. el-Hattâb ile olan ilişkisi 12 yılında, Zü'l-Mecâz panayırında[27] Ömer b. el-Hattâb'ın Eslem'i köle olarak satın almasıyla başlamıştır.[28] Ömer b. el-Hattâb'ın Eslem'i satın almasından sonra kendisine Eslem Mevlâ Ömer denmiştir. Mevlâ Ömer nitelemesi bundan sonra Eslem'in oğlu Zeyd ve Ömer b. el-Hattâb'ın kölesi olmadığı halde Eslem'in torunu Abdurrahmân b. Zeyd içinde kullanılmıştır.

C. AİLESİ

Eslem Mevlâ Ömer künyesi Ebû Zeyd'dir.[29] Yemen'den getirilen kölelerden olan Eslem, Hz. Peygamber döneminde yaşamıştır. Fakat onun Hz. Peygamber'i görmediği ifade edilmektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'le iki sefer yaptığına dair rivayette bulunmaktadır.[30] İbn Hacer bu rivayetin İbn Mende ve Ebû Nüaym'ın *Marifetü's-Sahabe* adlı eserlerinde zayıf bir senedle aktarıldığını ifade ederek, bu rivayetin sahih olması halinde Hz. Ömer'in kölesi olmadan önce başka birinin kölesi olması gerektiğini, böyle bir haberin ise sahabeden aktarılmadığını söyleyerek, Eslem'in tâbiîn büyüklerinden olduğu kanaatindedir.[31] Ebû Hâtim, Ebû Zür`a'nın Eslem hakkında "Medineli ve güvenilir biridir" ifadesini aktarmaktadır.[32] Hz. Ömer'in en çok önem verdiği kişilerden olan Eslem, aynı zamanda Hz. Ömer'in yolculuk sırasında her zaman yanında bulunmasını istediği kişidir.[33]

Eslem'in 80 yılında, 114 yaşında, Medine'de vefat ettiği ve Mervân b. Hakem tarafından cenaze namazı kılındığı ifade edilmiştir. İbn Sa`d ve İbn Asâkir Abdülmelik b. Mervân döneminde vefat ettiğini aktarırken Buhari, İbnü'l-Esir ve İbn Hacer ise Mervân b. el-Hakem'in cenaze namazını kıldırdığını aktarmaktadır.[34] Burada İbn Sa`d ve İbn Asâkir'in aktardıkları kabul edilirse Eslem'in ölüm tarihi doğrudur. Fakat diğerlerinin aktardıkları kabul edilirse Eslem'in 80 yılında

---

27 İbn Ma'în, *et-Târîh*, II, 29.

28 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 98-99.

29 İbn Sa`d, *Tabakât*, VII, 11.

30 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (thk. Ali Muhammed Me`ûd, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), I-VIII, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut t.y., I, 216.

31 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 266.

32 İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1953, II, 306.

33 İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sıkatüddin Ali b Hasan b Hibetullah, *Târîhu medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri), LXXX, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, VIII, 347.

34 İbn Sa`d, *Tabakât*, VII, 11; el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, II, 24; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VIII, 343; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, I, 216; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 266.

değil, Mervân b. el-Hakem'in ölüm tarihi olan 65 yılından önce vefat etmiş olması gerekir. Bizim görüşümüz İbn Sa`d görüşünün daha doğru olabileceği yönündedir. Zira Eslem'in oğlu Zeyd b. Eslem'in ölüm tarihi 136'dır, Eslem'in 65 yılından önce vefat etmesi Zeyd b. Eslem'in çok uzun süre yaşadığı anlamına gelir ki böyle uzun bir süre bize abartılı gelmektedir.

Eslem'in iki oğlu olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bunlardan ilki Hz. Ömer'in Eslem'e künye olarak kullandığı Ebû Hâlid yani Hâlid b. Eslem diğeri ise Zeyd b. Eslem'dir.[35] Abdurrahmân b. Zeyd ve iki kardeşi Usâme ve Abdullah, Zeyd b. Eslem'in çocuklarıdır.[36] Abdurrahmân b. Zeyd'in çocukları hakkında kaynaklarımızda bilgi bulunmamaktadır. Fakat senedlerde geçen ravilerden çıkardığımız sonuca göre onun Zeyd b. Abdurrahmân[37] ve Beşîr b. Abdurrahmân[38] adında iki oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Abdurrahmân b. Zeyd'in ailesinin ekonomik zorluk çektiği rivayetlere yansımaktadır. Bir gün şiddetli geçim sıkıntısından annesinin "Evde yenilecek hiçbir şey kalmadı"[39] ifadeleri bu durumu göstermektedir. Abdurrahmân b. Zeyd'in ölüm tarihi kaynaklarda ihtilaf olmaksızın aynıdır. Hârûnürreşîd'in hâlife olduğu dönemde, 182/798 yılında vefat etmiştir.[40]

III. İLMİ KİŞİLİĞİ

Abdurrahmân b. Zeyd muhaddis ve müfessir kimliğiyle tanınmaktadır. Ancak muhaddis olarak Abdurahmân b. Zeyd cerh ve ta`dil âlimleri tarafından zayıf kabul edilmiştir. Bununla birlikte azda olsa onu tevsik edenler de olmuştur.[41] Müfessir olarak Abdurrahmân b. Zeyd farklı bir konumdadır. Son dönem âlimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen, Abdurrahmân b. Zeyd'in kudretli bir âlim olduğunu ve müfessirler arasında sayıldığını söylemektedir.[42] Aynı zamanda kaynaklarımızda Abdurrâhman b. Zeyd'in zâhid bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Ebû

35 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 529.
36 ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 349.
37 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VIII, 347.
38 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, I, 216.
39 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XIX, 284, 285, 286.
40 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 281; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 260; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, II, 365.
41 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 178, 179.
42 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 306.

Hâtim er-Râzi, Abdurrahmân b. Zeyd'in sâlih biri olduğunu söylerken[43] İbn Huzeyme ise ibadet ehli ve züht hayatı yaşayan biri olduğunu ifade etmektedir.[44]

Abdurrahmân b. Zeyd'e dayanan rivayetler tefsir kitaplarında çokça kullanılmıştır. Özellikle Taberi tefsir eserinde Abdurrahmân b. Zeyd'e özel bir ilgi göstermiştir. Taberi, *Câmi`ü'l-beyân an te`vîli âyi'l-Kur'ân* eserinde ona ait 2075 rivayet kullanmıştır. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm* eserinde 516 rivayet kullanmıştır.[45] Bu iki müfessir dışında Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerini tefsir eserlerinde kullanan müfessirler ve tefsir eserleri şunlardır:

1. el-Mâverdî (ö. 450): *en-Nüket ve'l-uyûn*
2. el-Vâhidî (ö. 468): *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*
3. el-Begavî (ö. 536): *Me`alimu't-tenzîl*
4. İbn Atiyye el-Endelüsî (ö. 541): *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*
5. İbnü'l-Cevzî (ö. 597): *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*
6. Fahreddin er-Râzî (ö. 606): *Mefâtîhu'l-gayb*
7. el-Kurtubî (ö. 671): *el-Câmi`u li ahkâmi'l-Kur'ân*
8. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745): *el-Bahru'l-muhît*
9. İbn Kesîr (ö. 774): *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*
10. es-Suyûtî (ö. 911): *ed-Durru'l-mensûr*
11. eş-Şevkânî (ö,1250): *Fethu'l-Kadîr*[46]

Taberi'nin, Abdurrahmân b. Zeyd'e itimadı sadece rivayetlerini aktarmasıyla sınırlı değildir. Taberi ayetlerin tefsirini yaparken Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerini bazen diğer rivayetlere tercih etmiştir. Örneğin; Taberi, Bakara sûresi 121. ayetindeki [47]**الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ** kısmının te'vilinde ihtilaf olduğunu söylemektedir. Daha sonra bu konu hakkında ihtilaf eden rivayetleri serdetmektedir. Bazıları bu ayetteki "**هم**" zamirinden maksadın Allah Resûlüne ve onun getirdiklerine iman edenler ve sahabiler olduğunu söylemektedir. Taberi bu görüşü savunanlara örnek olarak Katâdê'ye dayanan bir rivayet vermiştir. Bu rivayette "**هم**" zamirinden

---

43 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 233; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 178.

44 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 179.

45 el-Hudayrî, Muhammed b. Abdullah, "et-Tefsîru bi'l-eseri beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", *Mecelletü'd-Dirâsêti'l-Kur'âniyye*, sy. 4, 1430, s. 88.

46 İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*, s. 53, 54.

47 الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (el-Bakara: 2/121)

maksadın Rasûlullah'ın ashabı, Allah'ın kitabına iman edenler ve onu tasdik edenlerdir. Daha sonra "هم" zamirinden maksadın Tevrat'ın hükmünü kabul eden, Tevrat'taki Allah'ın emirlerini yerine getiren, Allah indinden gelenleri tasdik eden ve Allah'a ve Resûlüne iman eden Beni İsrail âlimleri olduğunu kabul edenleri ele almaktadır. Bu görüşü paylaşanlara örnek olarak Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetini vermiştir. Bu rivayete göre "هم" zamirinden maksat Beni İsrail'den Tevrat'a ve Allah'ın Rasûlüne iman edenlerdir. Taberi bu iki rivayeti verdikten sonra evla olan te'vilin Abdurrahmân b. Zeyd'in te'vili olduğunu ifade etmektedir.[48] Taberi'nin eserinde Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerini diğer rivayetlere tercih etmesinin örnekleri bununla sınırlı değildir. Taberi ile beraber İbn Ebî Hâtim ve İbn Kesir gibi müfessirlerde Abdurrahmân b. Zeyd'in görüşlerini bazen tercih etmişlerdir.

IV. HOCALARI VE TALEBELERİ

Hadis ve tefsir ilimlerinin önemli bir şahsiyeti olan Abdurrahmân b. Zeyd kendi zamanının önde gelen âlimlerinden faydalanmış ve bunlardan elde ettiği ilimler ile yetişmiştir. Kendisi de ilmini çok sayıda öğrencisi ile paylaşmış ve onların yetişmesine katkı sağlamıştır. Şimdi bunları ayrı ayrı ele almak istiyoruz.

A. HOCALARI

Abdurrahman b. Zeyd'in ilim aldığı şahsiyetlerin başında babası Zeyd b. Eslem gelmektedir. Zeyd b. Eslem dışında Muhammed b. el-Münkedir, Safvân b. Süleym, Ebû Hâzım Selemê b. Dînâr ve Atâ b. Yesâr da özellikle zikredilmeye değer şahsiyetlerdir.[49] Şimdi bunlardan bir kısmını yakından tanıyalım.

1. Zeyd b. Eslem

---

48 et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), XXVI, Dâru Hicr, Kahire 2001, II, 486, 487.

49 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 449; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 177.

İsmi Zeyd b. Eslem el-Adevî Ebû Usâme el-Medenî'dir.[50] Tabiîn'in büyüklerinden olan Zeyd b. Eslem, Ömer b. el-Hattâb'ın oğlu Abdullah'ın azadlı kölesidir. Zeyd b. Eslem âlim ve fakihtir. Aynı zamanda Medine'de yetişen müfessirlerin en meşhurlarındandır.[51]

Zeyd b. Eslem'in Mescid-i Nebevî'de ders halkası vardı. Ebû Hazm el-A`rec şöyle demiştir: "Zeyd b. Eslem'in meclisinde kırk fâkihin bulunduğunu görmüşümdür".[52] Zeyd b. Eslem'in ders halkasına gelen Ali b. Hüseyin kendisine, "Sen, kendi kavminin meclislerini çiğniyor, gidip Hattâb'ın oğlu Ömer'in kölesini dinliyorsun" şeklinde sitemde bulunanlara şu cevabı vermiştir: "İnsan, kendisine dini hususta fayda verecek olan kimsenin yanına gider oturur".[53] Aynı zamanda Abdurrahmân b. Zeyd ile İmam Mâlik'in Zeyd b. Eslem hakkında konuştuğu aktarılmaktadır. Rivayete göre İmam Malik, el-*Muvatta* eserini yazdığı sırada Zeyd b. Eslem'in hadislerini en son bablara koymuştur. Bunu öğrenen Abdurrahmân b. Zeyd'in İmam Mâlik'in yanına gelerek Zeyd b. Eslem'in hadislerini sona bıraktığını en son bablara koyduğunu söyler. Bunun üzerine İmam Mâlik'in "Bunlar öncesini aydınlatan kandil gibidir" dediği aktarılmaktadır.[54] İşte, bu şöhretinden dolayıdır ki bazı kaynaklarda Medine müfessirlerinin en önemlileri arasında Zeyd b. Eslem'in adı geçmektedir.[55]

Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür`a, Ebû Hâtim, Muhammed b. Sa'd, en-Nesâî ve İbn Harrâş, Zeyd b. Eslem'in sikâ bir âlim olduğunu kabul etmektedirler. Yakup b. Şeybe, Zeyd b. Eslem'in fâkih ve müfessir olduğunu ifade etmektedir.[56] Zeyd b. Eslem 136 yılında Zilhicce ayında vefat etmiştir.[57]

2. Muhammed b. el-Münkedir

İsmi Ebû Abdillâh (Ebû Bekr) Muhammed b. el-Münkedir b. Abdillâh el-Kureşî et-Teymî'dir.[58] Medineli olup 30 yılı civarında doğduğu zikredilmiştir. Hadis ve kıraat âlimidir. Zâhid bir kişiliğe sahip olan İbnü'l-Münkedir hakkında Ebû Hâtim el-Bûstî ve İmam Mâlik "kurrâların

---

50 ez-Zehebî, *Siyer*, V, 316; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 395.
51 Bilmen, Büyük *Tefsir Tarihi*, I, 290.
52 ez-Zehebî, *Siyer*, V, 316.
53 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 291.
54 İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed, *et-Temhîd lima fi'l-Muvatta' mine'l-meani ve'l-esânid* (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), XXVI, Vizeratü Umumi'l-Evkâf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Marib 1387, III, 242.
55 Duman, M. Zeki, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, 1987, s. 223.
56 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 396.
57 ez-Zehebî, *Siyer*, V, 316.
58 el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, I, 219.

efendisidir" ifadesini kullanmıştır. el-Humeydî, İbnü'l-Münkedir'in hâfız olduğunu, İbn Maîn ve Ebû Hâtim ise sika bir âlim olduğunu ifade etmişlerdir.[59] Güvenirliliğinde ittifak edilen İbnü'l-Münkedir'in 200'den fazla müsned hadis rivayet ettiği kaydedilmekte olup bunlardan bazıları Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.[60] İbnü'l-Münkedir 131 yılında vefat etmiştir.[61]

3. Safvân b. Süleym

Safvân b. Süleym için Ebû Abdullah ve Ebû Haris künyeleri kullanılmıştır.[62] Muhaddis ve fâkihtir. Hadis ilminde sika bir âlimdir. İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, el-İclî ve en-Nesâî sika bir âlim olduğunu ifade etmişlerdir. Yakup b. Şeybe, Safvân b. Süleym'in sika ve İbadetiyle meşhur biri olduğunu söylemiştir. Zahid bir âlim olan Safvân b. Süleym hakkında Ali b. Abdullah, Safvân'ın uyuklamamak için soğuk gecede evin dışında düzlük bir yerde ibadet ettiğini ifade etmiştir.[63] Safvân b. Süleym 132 yılında vefat etmiştir.[64]

4. Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr

Benî Leys b. Bekir b. Abdümenât b. Kinâne'den Benî Şic`in mevlasıdır. Ayağı topal olduğu bildirilen Ebû Hâzim'in âbid ve zâhid bir vâiz olduğu nakledilir. Fecirden ve ikindiden sonra Medine mescidinde kıssa anlatırdı.[65] Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, Seleme b. Dînâr hakkında "Hâzım'daki hikmeti başkasında görmedim" demiştir.[66] Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, el-İclî, en-Nesâi ve İbn Huzayme, Seleme b. Dînâr'ın sika bir âlim olduğunu ifade etmişlerdir. Seleme b. Dînâr 140 yılında vefat etmiştir.[67]

5. Atâ b. Yesâr

Künyesi Ebû Muhammed'dir. Hz. Peygamber'in zevcesi Meymûne bint Hâris el-Hilâliyye'nin mevlasıydı.[68] Tabiîn devri Medine fıkıh âlimleri arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Yahya b. Maîn, Ebû Zür`a, en-Nesâi

---

59 ez-Zehebî, *Siyer*, V, 354, 355.
60 Görmez, Mehmet, "İbnü'l-Münkedir", *DİA,* İstanbul 2000, XXI, 157.
61 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 474.
62 ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Kitabu Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., II, 134.
63 ez-Zehebî, *Siyer*, V, 365.
64 ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 134.
65 İbn Sa`d, *Tabakât*, VII, 515.
66 ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 133.
67 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 144.
68 ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 90.

ve Ebû Hâtim, Atâ b. Yesâr'ın sika bir âlim olduğunu ifade etmişlerdir.[69] Atâ b. Yesâr 103 yılında vefat etmiştir.[70]

B. TALEBELERİ

Abdurrahmân b. Zeyd'den hadis ve tefsir alanı başta olmak üzere farklı ilim kollarında istifade eden birçok talebesi bulunmaktadır. Bunlar içerisinde ondan en fazla yararlanan ve alanlarında ilmî şöhret elde etmiş olan ikisini kısaca tanıtmak diğerlerinin ise ismini anmak uygun olacaktır.

1. İbn Vehb

İsmi Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî'dir. İbn Vehb hicri 125 yılında Kahire'de doğdu. Benî Fihr kabilesinin mevalisindendir. On yedi yaşında ilim tahsil etmeye başladı.[71] İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden olan İbn Vehb fakih ve muhaddistir. İmam Mâlik ile olan irtibatı 148 yılında başladı. İmam Mâlik vefat edene kadar devam etti. İmam Mâlik, Abdullah b. Vehb'i imam olarak nitelendirmiştir.[72] İbn Vehb kaynaklarda güvenilir bir âlim olarak geçmektedir. Ebû Zür`a "İbn Vehb'in Mısır'da ve Mısır dışında yaklaşık otuz bin hadisini gördüm. Onda aslı olmayan hadis bilmiyorum, o sikadır." dediği aktarılmaktadır.[73] İbn Sa`d, Yahya b. Maîn, el-İclî ve en-Nesâî onu sika olarak kabul etmişlerdir.[74] İbn Vehb 197 yılında Mısır'da vefat etmiştir.[75]

Taberî, İbn Vehb tarikiyle Abdurrahmân b. Zeyd'e dayanan yaklaşık 1800 rivayet aktarmıştır.[76] Bu sebeple İbn Vehb, Abdurrahmân b. Zeyd'in görüşlerini sonraki nesillere aktaran en önemli talebelerinden birisidir. Hatta bazı rivayetlerde İbn Vehb'in Abdurrahmân b. Zeyd'e

---

69 Özel, Ahmet, "Atâ b. Yesâr", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA),* I-XLVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 38.

70 İbn Sa`d, *Tabakât*, VII, 172.

71 ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 223.

72 İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1978, III, 36.

73 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 72.

74 el-Meşhedânî, Muhammed Câsim Hammâdî, "Abdullah b. Vehb el-Mısrî: Hayâtühû ve Mekênetühû'l-İlmiyye", *Mecelletü'l-Müerrihi'l-Arabî*, Bağdad, sy. 34, 1987, s. 236.

75 ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 523.

76 Sezgin, Fuad, *Târîhü't-türâsi'l-Arabi : ulumü'l-Kur'an ve'l-hadis*, (çev. Mahmûd Fevzi Hicazi), I-II, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1991, I, 88.

ayetlerin tefsiri hakkında soru sorduğu, bunun üzerine Abdurrahmân b. Zeyd'in o ayeti tefsir ettiği anlaşılmaktadır.

2. Asbağ b. el-Ferec

İsmi Ebû Abdullah Asbağ b. el-Ferec Saîd el-Ümevî'dir. 150 yılı civarında doğdu.[77] Mısırlı Mâliki fakihidir. Abdulmelik b. el-Macişûn, "Asbağ gibi biri Mısır'dan çıkmadı" demiştir.[78] İmam Şâfiî Mısır'a gelmeden önce İsmail el-Müzenî ve Rebi` b. Süleyman'a fıkıh dersleri vermiştir.[79] Asbağ b. Ferec 225 senesinin Şevâl ayında vefat etti.[80]

İbn Hibbân ve Ebû Ali b. es-Seken, Asbağ b. el-Ferec'i sika bir âlim olarak kabul etmiştir. Ebû Hâtim sadûk olarak nitelendirmiştir.[81] İbn Ebî Hâtim, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm eserinde Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerini genel olarak Asbağ b. el-Ferec tarikiyle aktarmıştır.

Abdurrahmân b. Zeyd'in bu iki talebesi dışında kaynaklarda birçok talebesi zikredilmiştir. Bunlar: Abdurrezzâk b. Hemmâm, Vekî` b. el-Cerrâh, el-Velîd b. Müslim, Süfyân b. Uyeyne, Îsâ Ğancêr, Hârûn b. Sâlih et-Talhî, Vehb b. Saîd b. Atiyye es-Sülemî, Ebû Musâb Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî, Süveyd b. Saîd el-Hadsânî, Muhammed b. Ubeyd el-Muhâribî, Îsâ b. Hammad Zuğbe, Mâlik b. Miğvel, Yûnus b. Ubeyd, Züheyr b. Muhammed et-Temîmî, Merhûm b. Abdulazîz el-Attâr,[82] İbrâhîm b. Yezîd el-Azramî, İshâk b. İdrîs, İshâk b. Îsâ b. et-Tabbâ`, İsmâîl b. Ebî Üveys, İsmâîl b. Zekeriyyâ el-Hulkânî, İsmâîl b. Zekeriyyâ el-Kûfî, Bişr b. el-Hâris el-Hâfî, Hasân b. Abdullah el-Kindî, Rişdîn b. Sa`d, oğlu Zeyd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, Saîd b. Ebi Meryem, Sâlih b. Abdullah et-Tİrmizî, Abdullah b. Avn el-Harrâz, Abdullah b. Mesleme el-Ka`nebî, Abdula`lâ b. Hammâd en-Nersiyyu, Abdurrahmân b. Hammâd, Ebû Müslim Abdurrahmân b. Vâkıd el-Vâkıdî, Abdulâzîz b. Ebî Sâbit, Abdulmünîm b. Beşîr el-Ensârî, Alî b. Müslim et-Tûsî, Ömer b. Râşid el-Medenî el-Cârî, Kuteybê b. Saîd, Muhammed b. Ebân el-Vâsitî, Muhammed b. Cafer el-Verkêniyyu, Muhammed b. el-Hasan b. Zebâle, Muhammed b. Selmâ el-Bâhilî, Muhammed b. Şuayb b. Şâbur, Mansûr b. Sukâyr, Hişâm b. Ammâr, el-Heysem b. Hârice, Yahyâ b. Sâlih el-

---

77 ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 457.
78 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, I, 240.
79 ez-Zehebî, *Siyer*, X, 658.
80 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 306.
81 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 362; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 306.
82 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 177, 178.

Vuhâzî, Yahya b. Abdulhamîd el-Hîmânî, Yahya b. Muhammed el-Cârî, Yezîd b. Hâlid b. Mevheb er-Ramlî, Yakub b. Humeyd b. Kâsib, Yûnus b. Ubeyd'dir.[83]

V. ESERLERİ

Kaynaklarımızda Abdurrahmân b. Zeyd'e ait iki eser zikredilmiştir. Zehebî, Abdurrahmân b. Zeyd'in *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlarında iki kitabının bulunduğunu ifade etmiş[84] ise de bu eserler bize kadar ulaşmamıştır. Fakat Abdullah Ebûssuûd Bedr, Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerini tefsir eserlerinden toplayıp bir araya getirmiş ve tahkik etmiştir. Bu kitap "*Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*" ismiyle yayımlanmıştır.[85] Bununla beraber Horst, Tâberî'nin Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerine geniş yer verdiği için Abdurrahmân b. Zeyd Tefsîri'nin Taberî'de bulunduğunu ve onun tarafından rivayet edildiği ihtimalini paylaşmaktadır.[86]

Zehebi *et-Tefsir* adlı kitabı Abdurrahmân b. Zeyd'e nispet ediyor ise de bu eserin ona aidiyeti tartışmalıdır. İbn Hacer kitabın Zeyd b. Eslem'e ait olduğunu fakat oğlu Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayet ettiğini ifade etmiştir.[87] İbn Hacer'in bu iddiası vakıa ile tam örtüşmemektedir. Çünkü elimizde bulunan rivayetlerin senedinin çoğu Abdurrahmân b. Zeyd'de son bulmaktadır. Abdurrahmân b. Zeyd'in- Zeyd b. Eslem tarikiyle nakledilen rivayetleri azdır. Bu nedenle *et-Tefsir* adlı eserin Zeyd b. Eslem'e ait olduğunu söylemek zordur. Ulaştığımız sonuca göre bu eser Abdurrahmân b. Zeyd'e aittir. Bununla beraber Abdurrahmân b. Zeyd'in en önemli ve ilk kaynağı babası Zeyd b. Eslem olmuştur.

---

83 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVII, 115, 116.

84 ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 349; ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 271; Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerim : dirase teşriiyye, tarihiyye, nakdiyye*, Dârü'l-Vefa, Mansure 1987, s. 305.

85 Tek cilt halinde Ürdün'ün İrbid şehrinde Âlemü'l-Kütübi'l-Hadîs tarafından 2014 yılında yayımlanmıştır.

86 Horst, Heribert, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetleri (çev. Sabri Çap)", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi XVI, sy.1, 2016, s. 325, 328.

87 İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî, *el-Ucâb fî beyâni'l-esbab : (Esbabü'n-nüzul)* (thk. Abdulhakîm Muhammed el-Enîs), I-II, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1997, I, 217.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD RİVAYETLERİNİN GENEL KARAKTERİ VE KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ

I. RİVAYETLERİN GENEL KARAKTERİ

İkinci bölümde günümüze ulaşan Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinin hadis ve tefsir ilimleri açısından ne gibi hususiyetlere sahip olduğu üzerinde durulacaktır. Devamında ise Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinden Kur'ân ilimlerine dair olanlar tahlil edilecektir.

A. HADİS İLMİ AÇISINDAN

Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerini inceleyen cerh ve ta`dil âlimleri onun rivayetleri hakkında iki farklı görüş ortaya koymaktadırlar. Bazıları onun rivayetleri hakkında zayıftır derken diğerleri "hasen" kabul ederler. Ancak zayıflığını kabul edenler çoğunluktadır. Cerh ve ta`dil âlimlerinin rivayetlerin durumu hakkında ifade ettikleri ıstılahlar farklılaşmaktadır. Aynı zamanda bu âlimler rivayetlerin güvenilirlik derecelerini kendi usullerine göre belirlemişlerdir. Rivayetlerin durumu hakkında kullanılan cerh ve ta`dil ıstılahları âlimlere göre şu şekildedir:

1. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848): Hadisleri bir şey değildir, zayıftır (**ليس حديثه بشيء ضعيف**).

2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): Zayıftır (**ضعيف**).[88]

3. Ebû Zür`a er-Râzî (ö. 264/878): Hadis ilmi açısından zayıf bir kişidir. (**ضعيف الحديث**).

4. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890): Hadis alanında kuvvetli değildir (**ليس بقوى فى الحديث**).[89]

5. Ebû Bekr el-Bezzâr (ö. 292/905): Rivayetlerinde münker olanlar vardır (**منكر الحديث**).

6. Nesaî (ö. 303/915): Zayıftır (**ضعيف**).[90]

7. Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî(ö. 365/976): Hasen hadisleri vardır (**له أحاديث حسان**).[91]

1. Rivayetlerinin Zayıf Kabul Edilme Nedenleri

Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. İshâk b. Huzeyme (ö. 311/924) hariç cerh ve ta`dil âlimleri genellikle Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerindeki zayıflık nedenini belirtmemişlerdir.

---

88 İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed, *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-rical* (thk. Vaiyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Dâru'l-Hânî, Riyad 2001, II, 135.

89 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 233.

90 en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* (thk. Bevrân el-Fesâvî, Kemâl Yûsuf el-Hût), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut 1985, s. 158.

91 İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcâni, *el-Kâmil fî duafai'r-ricâl* (thk. Mâzen es-Sersâvî), X, Mektebetü'r-Rüşd, Kahire, t.y., VII, 137.

Ahmed b. Hanbel, Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerinin zayıflığını münker hadis rivayet etmesine bağlamaktadır. Örnek olarak ise "Bize iki ölü iki de kan helal kılınmıştır. Ölüler: Balık ve çekirge, kanlar ise ciğer ve dalaktır"[92] rivayetini vermiştir. Bu rivayeti farklı tariklerden aktaran muhaddisler vardır. Ebû Zur`a rivayetin sahih şeklinin mevkuf olduğunu ifade etmiştir.[93] Aynı şekilde Ebû Hâtim ve Dârakutnî bu rivayetin mevkuf olduğunu ifade etmektedir. İbn Hacer ve el-Beyhâki bu rivayetin mevkuf şeklinin sahih olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte rivayeti hükmen merfu olarak değerlendirmişlerdir.[94]

İbn Huzeyme ise Abdurrahmân b. Zeyd'in cerh edilme nedenini isnadları ezberlemede iyi olmamasına bağlamaktadır. Devamında ise onun muhaddis olmaktan çok ibadet, züht ve takva ehli biri olduğunu ifade etmiştir.[95] Burada İbn Huzeyme, Abdurrahmân b. Zeyd'in cerh ve ta`dil açısından nasıl bir âlim olduğuna işaret etmektedir. Zira Cerh ve ta`dil âlimleri genelde bir râvinin durumunu belirlerken onu adâlet, zabt ve isnadın ittisali bakımından değerlendirirler. Adâlet hadis terimi olarak râvinin rivayet ehliyetini ifade etmektedir. Bunu belirlerken Müslüman ve akıllı olması, bülûğ çağına ulaşması, fâsık olmaması ve mürüvvet sahibi olmasına bakılmaktadır.[96] Zabt ise hadis terimi olarak, râvinin işittiği bir hadisi aradan uzun bir zaman geçse bile dilediği anda hatırlayıp rivayet edecek şekilde ezberleyerek her türlü değişiklikten koruma yeteneğine sahip olmasıdır.[97]

Cerh ve ta`dil âlimleri davranışlarında tâat yönü ağır basan kimseyi adl, isyan yönü ağır basan kimseyi ise mecruh olarak kabul etmişlerdir.[98] Kaynaklarımızda Abdurrahmân b. Zeyd'in adâlet yönü hakkında herhangi bir cerh edici niteleme bulunmamaktadır. İbn Huzeyme zühd ehli biri olarak nitelerken Ebû Hâtim ise sâlih olarak nitelemiştir.[99] Dolayısıyla Abdurrahmân b.

---

92 İbn Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, II, 135,136.

93 İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-ilel* (thk. Abdullah el-Hümeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi), I-VII, y.y., Riyad 2006, IV, 410, 411.

94 Suiçmez, Yusuf, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, Otto Yayınları, Ankara 2015, s. 46.

95 İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemi, *Sahîhu İbn Huzeyme* (thk. Muhammed Mustafa el-Azamî), IV, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980, III, 233.

96 Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, 7. bs., İFAV, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 101.

97 a.e., s. 103.

98 Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi: (Cerh ve Ta'dîl ilmi)*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı yayınları, İstanbul 1997, s. 89.

99 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 233.

Zeyd'in adâlet bakımından hakkında olumlu kanaatler bulunan râvilerden olduğunu söyleyebiliriz.

Cerh ve ta`dil âlimleri sadece râvinin adalet yönüne bakmamışlardır. Adaletin yanında zabt şartı koşmuşlardır. Yahya b. Mâin hadisin kabulünde sadece salâh ve ibadetin yeterli olmadığını açıkça belirtmiştir.[100] Abdurrahmân b. Zeyd'in zabt tarafına baktığımızda zayıf kabul edilme nedeni ortaya çıkmaktadır. Zira İbn Huzeyme, su-i hıfz sebebi ile onun cerh nedenini açıklamıştır.[101] İbn Huzeyme'nin bu kanaatini daha açık hale getirmek için İbn Hacer'in zabt taksimine bakacağız. İbn Hacer, râvinin zabt sıfatıyla ilgili kusurları beş gruba ayırmıştır. Bunlar büyük kusurdan küçüğe doğru şöyledir: (I) Çok yanılmak; (II) Gaflet; (III) Vehm; (IV) Sika râvilere muhalefet; (V) Hafıza zayıflığı.[102]

Görüldüğü üzere Abdurrahmân b. Zeyd'in cerh sebebi en hafif cerh şartına muhalefet etmesindendir. İbn Huzeyme'nin su-i hıfz olarak nitelendirdiği cerh nedeni İbn Hacer'in taksimatına göre beşinci sıradaki hafıza zayıflığına denk düşmektedir. İbn Hacer hafıza bozukluğunu "râvinin rivayetlerindeki isabet yönün hata yönüne galip gelmemesi" şeklinde tarif etmiştir.[103] İbn Hacer seyyiu'l-hıfz (hafızası zayıf) durumunda bulunan râvinin hadisinin i`tibara elverişli olduğunu ifade etmekte, zaaf itibari ile kendisine eşit ya da daha iyi durumda olan bir hadis ile desteklenmesi durumunda, yani mütâbaat neticesinde, hasen li gayrihi mertebesine yükseleceğini belirtmektedir.[104]

Râvilerde hadislerin değerlendirmesi ile alakalı en önemli özellik adalet şartıdır. Râvide zabt vasfı olduğu halde adalet vasfı bulunmaz ise hadisi kesinlikle makbul sayılmaz. Yalancılık veya fısk kusuru nedeniyle cerh edilen râviler bu durumdadır. Bir başka tarik ile desteklendiğinde zayıflıktan kurtulamazlar. Abdurrahmân b. Zeyd âdil olduğundan dolayı bu kategoride değildir. Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri i'tibar edilebilir haldedir. Bu nedenle başka bir tarik ile desteklendiğinde zayıflıktan kurtulur. Ancak bir râvide adalet vasfı bulunmasına rağmen zabt vasfında kusur bulunur ise o zaman bu râvinin hadisi mütâbaata uygundur. Bir şâhid veya mütâbi ile hadis desteklenene kadar tevakkuf edilir. Zabt kusurlarından olan fâhişu'l-ğalat, kesîru'l-gafle ve seyyiu'l-hıfz gibi zabt kusurları nedeniyle cerh edilen râvilerin rivayetleri bu durumdadır.[105]

---

100 Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 99.
101 İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 233.
102 Bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 110-139.
103 a.e., s. 138.
104 Şahyar, Ayşe Esra, *Zayıf Hadis Rivayeti*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2005, s. 226.
105 Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 179.

Abdurrahmân b. Zeyd, seyyiu'l-hıfz kusuru nedeniyle cerh edildiği için rivayetleri bir mütâbi ile desteklendiğinde hasen li gayrihi mertebesine ulaşır, yoksa tevakkuf edilir.

2. Rivayetlerinin cerh ve ta`dil derecelerine göre durumu

Adalet ve zabt sıfatına göre râvilerin taksimine baktığımızda Abdurrahmân b. Zeyd'in durumu daha da netlik kazanmaktadır. Bunu yaparken çağdaş âlimlerimizden Tahir el-Cezâirî'nin (ö. 1398/1920) taksimatından yararlanacağız. Tahir el-Cezâirî adalet ve zabtın her birinin üst, orta ve alt dereceleri bulunduğunu ifade etmiştir. Bu taksimata göre râviler şu şekilde kategorilere ayrılmıştır:

1. Adalet ve zabtın en yüksek mertebesinde bulunanlar.
2. Adaletin üst, zabtın orta mertebesinde bulunanlar.
3. Adaletin üst, zabtın alt derecesinde bulunanlar.
4. Orta derecede âdil olup üst seviyede zâbıt olanlar.
5. Orta derecede âdil ve zâbıt olanlar.
6. Orta seviyede âdil olup alt seviyede zâbıt olanlar.
7. Alt seviyede âdil olup üst seviyede zâbıt olanlar.
8. Alt seviyede âdil, orta derecede zâbıt olanlar.
9. Alt seviyede âdil ve zâbıt olanlar.[106]

Abdurrahmân b. Zeyd, âdil fakat zabt yönünden mecruh sayıldığından dolayı Tahir el-Cezâirî'nin taksimatına göre üçüncü kategoride yer almaktadır. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri sahih eserlerde yer almamaktadır. Zira sahih olarak isimlendirilen hadis mecmuaları sadece birinci ve ikinci kategorideki hadisleri bulundurmaktadır. Sünenlerde ise birinci ve ikinci kategoriyle beraber üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı hatta yedinci kategoride yer alan râvilerin hadisleri bulunmaktadır.[107] Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri sünenlerde bulunmaktadır. Tirmizi ve İbn Mace eserlerinde Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerini tahric etmişlerdir.

Sünen türü eserlerde yer alan bu nevi rivayetler itikadi hükümler veya helal-haram konularında kullanılmazken fezâil, kısas, tergib-terhib, menakıb gibi muhaddislerin müsamahakâr davrandıkları yerlerde kullanılmıştır. Süfyan es-Sevri "Helal ve harama dair hususlarda hadislerdeki fazlalık ve eksiklikleri bilen, hadis ilmide meşhur olmuş, önde gelen

---

106 Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 109.

107 a.y.

muhaddisler dışında hadis almayınız. Diğer konularda ise şeyhlerden hadis almanızda bir beis yoktur" demiştir. İbnü'l-Mübarek ise " Helal ve harama dair bir rivayet bulunca müteşeddid davrandık, fezâil vb. konularda ise müsamahakâr olduk" demiştir.[108] Bu tür rivayetler helal ve haram konularında kullanıldıklarında ise şâhid ve mütabi rivayetlerle birlikte kullanılmaktadır.

3. Rivayetlerini hasen kabul edenler

Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerinde hasen hadislerin bulunduğunu ifade eden İbn Adî'dir. Aynı zamanda Abdurrahmân b. Zeyd için "O insanların itimad ettiği, bazı insanların doğruladığı kimsedir ve o, hadisi itibar için yazılan kimselerdendir" demiştir.[109]

Hadis terimi olarak hasen hadis İbnu's-Salâh'a göre emanet ve sıdkla meşhur olmakla birlikte hıfz ve itkan yönünden daha aşağı mertebede olduklarından sahih hadis ricali mertebesine çıkamayan, ancak tek başlarına rivayet ettikleri hadisler münker addedilen ravilerden üstün olan ravilerin rivayet ettikleri şaz, münker ve mu'allel olmayan hadislerdir.[110] Hadis usulü âlimleri hasen hadisi iki gruba ayırmışlardır. Bunlar *hasen li zâtihî* ve *hasen li gayrihîdir*. Hasen hadis râvisi zabt yönünden, sahih hadis râvilerinden daha aşağı mertebededir. Ancak hasen hadisin râvisinde bulunan zabt kusuru zayıf râviler derecesinde değildir. Bundan dolayı hasen hadisin râvisindeki zabtla alakalı kusur başka isnatlarla rivayet edilerek giderilememişse hadis, *hasen li zâtihî* olarak vasıflandırılır. Bu durumdaki *hasen li zâtihî* hadis, sahih hadisin en alt seviyesindedir.[111]

Hasen li gayrihî ise râvinin zabtının güçlü olmaması nedeniyle zayıf olan bir hadis, başka isnadlarla desteklenmesiyle hasen mertebesine çıkar.[112] Ahmed b. Hanbel'in Abdurrahmân b. Zeyd'i zayıf saymasının nedeni münker hadis rivayet etmesindendir. Bunun için vermiş olduğu misal "Bize iki ölü iki de kan helal kılınmıştır. Ölüler: Balık ve çekirge, kanlar ise ciğer ve dalaktır" rivayetidir.[113] Bu rivayetin sahih şeklini İbn Hacer ve el-Beyhâkî mevkuf olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca ed-Dârakutnî bu rivayetin mevkuf olduğunu belirtmiş ve kendi Sünen eserinde sadece merfu şeklini rivayet etmiştir.[114] Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in münker dediği bu rivayet İbn

---

108 Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 123.
109 İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 137.
110 İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman, *Ulûmü'l-hadîs* (thk. Nureddin Itr), Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1984, s. 31, 32.
111 Yücel, *a.g.e.*, s. 167.
112 a.y.
113 İbn Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, II, 135, 136.
114 Suiçmez, *a.g.e.*, s. 46.

Hacer, el-Beyhâkî ve ed-Dârekutnî tarafından mevkuf ve merfu başka bir isnada dayandırılarak münkerlikten hasen li gayrihî mertebesine yükselmiştir.

B. TEFSİR İLMİ AÇISINDAN

Tefsir özel olarak Kur'ân'ı Kerîm'i ele alan bir ilimdir. Kur'ân ele alınırken ana amaç Kur'ân ayetlerinin en doğru şekilde anlaşılması olmuştur. Müfessirler Kur'ân'ın mesajını daha doğru anlamak için rivayetlerden yararlanmış ve bu rivayetleri ele alırken hadis verilerinden yararlanmakla beraber daha farklı rivayetlerden de istifade etmişlerdir. Tefsirde rivayet denildiğinde sadece merfu, mevkuf ve maktu` rivayetler anlaşılmamaktadır. Bu rivayetlerle birlikte Arapların divanı olarak bilinen şiirler ve isrâiliyat kabilinden bilgiler tefsirlerde kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili kıssalar Tefsirlerde yer almıştır.[115] Bunlarla beraber ayetlerin anlaşılması için nakledilen her türlü bilgi rivayet kategorisine girmiştir. Bu şekilde tefsir rivayetleri daha geniş bir kapsamda ele alınmıştır. Dolayısıyla Tefsirde kullanılan rivayetlerin çerçevesi genişlemiş ve mahiyeti farklılaşmıştır.

Tefsir ilmindeki rivayet algısının farklı olduğuna dair örneklerden biri Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen şu sözdür: "Üç şey vardır ki onların isnadı yoktur, tefsir, melâhim ve megâzî", başka rivayette isnadı yerine "aslı yoktur" geçmektedir. İbn Teymiyye "aslı yoktur" rivayetini isnadı yoktur şeklinde açıklamıştır. Aynı zamanda İbn Teymiyye üç şeyin isnadının bulunmamasını, bu üç şeyin muhtevasındaki rivayetlerin genelde mürsel rivayet şeklinde olmasına bağlamaktadır.[116] Ahmed b. Hanbel'in sözünden anlaşılacağı üzere tefsirlerde kullanılan rivayetler Hadis ilmine ait şartları tam olarak taşımamaktadır. İsmail Cerrahoğlu, Ahmed b. Hanbel'in bu sözü hakkında "tefsire dair olan haberlerin sahih olmayanları, sahihlerine nispetle çok olduğuna işaret etmek istemiştir" şeklinde yorumlamıştır.[117] Buda göstermektedir ki tefsirlerde kullanılan rivayetlerin mahiyeti, hadis mecmualarında bulunan rivayetlerden farklılaşmaktadır.

Tefsir eserlerinde kullanılan rivayetlerin kriterleri hadisten farklıdır. Bunun en bariz örneklerinden biri İbn Ebî Hâtim'dir. Zira İbn Ebî Hâtim, Abdurrâhmân b. Zeyd'i *el-Cerh ve't-ta`dil*

---

115 Leemhuis, Fred, "Tefsir Geleneğinin Kökleri ve İlk Dönemlerdeki Gelişimi (çev. İhsan Kahveci)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, 2001, s. 449.

116 İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmûu fetâvâ* (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), I-XXXVII, Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Daveti ve'l-İrşâd, Medine 2004, XIII, 346.

117 Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1971, s. 266.

eserinde mecruh kabul edilen râviler arasında saymıştır.[118] Bununla beraber İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* eserinde Abdurrahmân b. Zeyd'e dayanan 516 rivayet aktarmıştır.[119] Burada bir çelişki ortaya çıkmaktadır. İbn Ebî Hâtim hem cerh etmiş hem de tefsir eserinde Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerini aktarmıştır. Bu durumu İbn Ebî Hâtim'in tefsiri hakkında hazırlanmış olan bir doktora çalışması, şu şekilde açıklamaktadır:

> "İbn Ebî Hâtim, cerh ettiği bazı râvilere, tefsirinde bilinçli olarak yer vermiştir… İbn Ebî Hâtim'in önünde iki yol olduğunu görüyoruz. O, ya bu sorunlu malzemeyi kaydederek bir tefsir derleyecek, ya da bir tefsir kaleme almaktan vazgeçecekti. Anlaşılan, bu alanda eser meydana getirecek bir insan için, daha sağlam bir malzeme yoktu. Yani tefsire ait rivayet malzemesinin genel karakteri, zayıf olmasıydı. Böylece İbn Ebî Hâtim birinci yolu tercih ederek, her şeye rağmen tefsir rivayetlerini toplamanın gereğine inanmış olmalıdır."[120]

Burada dikkat çekildiği üzere tefsir eserlerinde kullanılan rivayetler tamamen sahih kategorisine girmemektedir. Özellikle rivayet tefsiri eserlerinde kullanılan malzemeler sahih, zayıf hatta uydurma kategorisine girebilecek rivayetleri içerisinde barındırmaktadır. Tefsir eserlerindeki mevzu rivayetlerin varlığına İbn Teymiyye bazı fezail rivayetlerini örnek vermiştir. Özellikle Sa`lebi, Vâhidî ve Zemahşerî'nin Kur'ân sûreleri hakkında naklettiği fezail rivayetlerinin, ilim ehli tarafından ittifakla mevzu kabul edildiğini ifade etmiştir.[121] Bununla beraber rivayetlerin ölçütleri ayetlerin konusuyla ilgili olarak değişebilmektedir. Örneğin helal-haram gibi ahkama dair ayetlerle akâide dair ayetlere özel muamele yapıldığını söyleyebiliriz. Ahkam ve akâidle alakalı ayetler için rivayet kullanılırken sahih olmasına dikkat edilmiş, bunlar dışındaki konularda daha müsamahakar davranılmıştır. İbnü'l-Mübarek'in "Helal ve harama dair bir rivayette bulununca müteşeddid davrandık, fezâil vb. konularda ise müsamahakâr olduk"[122] sözü konuyu açıklamaktadır.

Tefsir İlminin rivayet anlayışındaki bu farklılığından dolayı Abdurrahmân b. Zeyd'in durumu da farklılaşmaktadır. Zira cerh ve ta`dil âlimlerinin Abdurrahmân b. Zeyd hakkındaki cerh edici sözleri Hadis ilminin kriterleri baz alınarak yapılmıştır. Tefsir âlimlerinin değerlendirme kriterleri farklıdır. Nitekim İbn Teymiyye, Abdurrahmân b. Zeyd'i Medine tefsir ekolünün öncüleri

---

118 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 233.

119 el-Hudayrî, a.g.m., s. 88.

120 Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2001, s. 150.

121 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 354.

122 Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 123.

arasında sayarken[123] Ömer Nasuhi Bilmen de onun kudretli bir âlim olduğunu ve müfessirler arasında sayıldığını söyler.[124]

En geniş rivayet tefsiri koleksiyoncusu olan Taberî'ye gelince *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* eserinde, tebeu't-tâbiîn rivayetleri arasında en fazla Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerine yer vererek tefsir ilmi ile hadisin farklı olduğunu ispat eder gibi davranmıştır. Taberî'nin aktarmış olduğu 5233 tebeu't-tâbiîn rivayetinden 2075 tanesi Abdurrahmân b. Zeyd'e aittir.[125] Yani Taberî'nin aktardığı tebeu'tâbiîn rivayetleri arasında Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetleri %39'a mukabil gelmektedir.[126] Bu ise erken dönemin en önemli rivayet tefsirlerinden birine sahip olan Taberî'nin Abdurrahmân b. Zeyd'e olan itimadını ortaya koymaktadır.

Taberî, eserinde Abdurrahmân b. Zeyd'e ait 1800 civarında rivayeti Yunus b. Abdula`lâ (ö. 264/877), Abdullah b. Vehb (ö. 197), Abdurrahmân b. Zeyd (ö.182/798) senediyle aktarmıştır.[127] İbn Ebî Hâtim ise eserinde 377 tane rivayeti Ebû Yezîd el-Karâtîsî (ö. 287/900), Asbağ b. el-Ferac (ö. 225/840), Abdurrahmân b. Zeyd (ö.182/798) senediyle aktarmıştır.[128] Bu senedlerin dışında genel olarak yukarıdaki ilk senedin devamında Abdurrahmân b. Zeyd'in "babam şöyle dedi" şeklinde olan rivayetleri de bulunmaktadır. Yani Abdurrahmân b. Zeyd sonrasında Zeyd b. Eslem ile sened bitmektedir.

II. ABDURRAHMAN B. ZEYD'İN RİVAYETLERİNDE KUR'ÂN İLİMLERİ

Abdurrahmân b. Zeyd, hicri ikinci asrın âlimi olduğundan dolayı tefsir ilmi açısından bu dönemin bazı hususiyetler onda da görülmektedir. Hicri ikinci asır, tefsir ilminin iyice ortaya çıktığı ve kıymetli ürünler verdiği bir dönemdir. Bu dönemde tefsir, hadis, fıkıh ve akaid alanlarında şifahi olarak aktarılan ilimler olmak yerine kitaplarda tedvin edilmeye başlamıştır. Örneğin tefsir ilminde Ali b. Ebî Talha'nın (ö. 143/760) İbn-i Abbas'dan naklettiği tefsir sahifesi, Mükâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîru'l-kebîr'i,*[129] ve *el-Vücûh ve'n-Nezâir'i* bunlar

---

123 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 347.

124 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 306.

125 el-Hudayrî, a.g.m., s. 88.

126 el-Vâsıl, Halid b Yusuf, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn : arz ve dirâse*, Merkezu Tefsir li'd-Dirasati'l-Kur'aniyye (Tafsir Center for Qur'anic Studies), Riyad 2016, s. 151.

127 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabi*, I, 88.

128 Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 32.

129 Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, 19. bs., İFAV, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 105.

arasında sayılabilir. Bu dönemde vücûh ve nezâir, Kur'ân'ın faziletleri, garibü'l-Kur'ân, kıraat ve nâsih-mensûh gibi Kur'ân ilimleri dallarında eserler verilmiştir.[130]

Bu dönemin ilmi anlayışı Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir rivayetlerinde görülebilmektedir. Nâsih-mensûh konusuna dair yazdığı eser günümüze ulaşmamış olsa da tefsir rivayetlerinde onun bu konu hakkındaki görüşlerini bulabiliyoruz. Aynı şekilde muhkem-müteşâbih, mübhemâtu'l-Kurân, esbab-ı nüzûl ve isrâiliyyâta dair az miktarda bilgiye bu rivayetlerde ulaşabiliyoruz.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerinin içeriğinde Kur'ân ilimlerinin bütün dallarına dair veriler bulunmamaktadır. Sadece yukarıda işaret ettiğimiz dört konu rivayetler de bariz olarak gözükmektedir. Kıraate dair yer alan az sayıdaki rivayet ise tefsir konularında açıklayıcı olarak kullanılmıştır. Biz de kıraati müstakil olarak ele almak yerine rivayetin içeriğine uygun başlıkların altında örnek olarak gösterdik.

A. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH

Abdurrahmân b. Zeyd, Kur'ân'ı tefsir ederken muhkem ve müteşâbih konusuna değinmiş ayetleri açıklarken konuya dair kendi görüşünü ifade etmiştir. Onun muhkem ve müteşâbih anlayışı tefsir usûlü kitaplarında bulunan açıklamalardan farklıdır. Bu konudaki görüşlerini örnekler üzerinden değerlendireceğiz.

Örnek 1:

Abdurrahman b. Zeyd "*Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*" (en-Nisa 4/82)[131] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Kur'ân'ın (ayetlerinin) bazısı bazısını yalanlamaz, aynı şekilde Kur'ân'ın bazısı bazısını nakzetmez. İnsanlar böylesi ayetleri anlamazlar ise bu insanların kıt akıllarından ve cehaletlerindendir. Müminin "Her şey Allah'tandır" deyip müteşâbihe iman etmesi, bazısını bazısına karıştırmaması, bilmediği bir durum olursa "Allah'ın dediği haktır" demesi, Allah'ın çelişkili söz söylemeyeceğini bilmesi ve Allah'tan gelen hakikate iman etmesi şeklinde bir inanç beslemesi gerekir."[132]

---

130 Baş, Erdoğan, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi-36*, III, 2002, s. 30.

131 Âyetin metni şöyledir: اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فيهِ اخْتِلَافًا كَثيرًا

132 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 251.

Müteşâbih konusu tefsir usûlü kitaplarında genel olarak iki anlayış çerçevesinde açıklanmıştır. Bunların ilki selefin görüşü olan bazı sahabe, tâbiûn, Ebû Hanife ve eş-Şâfi`i ashabından olanların benimsediği görüştür. Bunlara göre bu ayetlerde kastedilenlerin hakikat olduğuna inanmak vâcibtir. En doğru yol bunların manalarının bilinmesini Allah'a havale etmektir. İkinci anlayış ise müteahhirûnun görüşüdür. Onlar, ilimde rüsûh sahibi olanların müteşâbihin te'vilini bileceklerini söylemişlerdir.[133] Abdurrahmân b. Zeyd âyeti selefin anlayışı çerçevesinde tefsir ederek müteşâbihe imanın gerekli olduğunu ve bilmediği bir durum olduğunda Allah'a havale etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Örnek 2:

Abdurrahman b. Zeyd *"O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir*" (Âli İmrân 3/7) ayetini[134] şu şekilde tefsir etmiştir:

> الَر كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ "Elif lâm râ. (Bu) bir kitaptır ki, hikmet sâhibi, herşeyden haberi olan (Allâh) tarafından âyetleri muhkem kılınmış ve güzelce açıklanmıştır" (Hûd 11/1) ayetini okudu. (Hûd sûresinin ilk) yirmi dört ayetinin Resûlullah hakkında olduğunu ve (Hûd sûresinden) yirmi dört ayetin Hûd hakkında olduğunu ifade ettikten sonra Sâlih'i, İbrâhîm'i, Lût'u ve Şuayb'ı zikretti. İşte bunlar yakindir, önce muhkem kılınmış sonra tafsil edilmiştir. Müteşâbih ise Hz. Musa'nın birçok yerde geçen kıssasıdır. Bu kıssalar müteşâbihtir, hepsi bir manaya gelmektedir. فَاسْلُكْ فِيهَا "Gemiye al" (el-Muminûn 23/27), احْمِلْ فِيهَا "Ona yükle" (Hûd 11/40), اسْلُكْ يَدَكَ "Elini sok" (el-Kasas 28/32), وَأَدْخِلْ يَدَكَ "Elini koy" (en-Neml 27/12), حَيَّةٌ تَسْعَى "Hızla akan bir yılan" (Taha 20/20) ve ثُعْبَانٌ مُبِينٌ "Apaşikâr bir yılan" (el-Arâf 7/107) müteşâbihlerdendir. Hûd sûresinde Hûd'u on ayette, Sâlih'i sekiz ayette, İbrâhîm'i sekiz ayette, Lût'u sekiz ayette, Şuayb'ı on üç ayette ve Musa'yı dört ayette zikretmiştir. Bu şekilde Hûd sûresinin yüz ayetinde Allah, Peygamberlerle kavimleri arasında hükmünü beyan etmiş, sonunda şöyle buyurmuştur: "(Ey Muhammed!) Bunlar o memleketlerin haberlerinden bazılarıdır. Onları sana anlatıyoruz. Onlardan ayakta duranlar da var, yıkılıp gidenler de" (Hûd 11/100). Devamında Kur'ân'ın müteşabihleri hakkında, Allah'ın imtihan etmeyi ve saptırmayı dilediği kimse şöyle der: "Ne oluyor bu meseleyede böyle olmuyor? Ne oluyor bu meseleyede şöyle olmuyor?".[135]

İkinci örnekte Abdurrahmân b. Zeyd, konuya açıklık getirerek muhkem ve müteşâbihi tekrara bağlamıştır. Ona göre Kur'ân'da çok tekrarlanan ve birbirine benzeyen kıssalar

---

133 el-Kâfiyeci, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Süleyman, *Kitâbü't-taysir fî kavâ'idi ilmi't-tafsir* (thk. İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1974, s. 60, 61.

134 Âyetin metni: هُوَ الَّذى اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ

135 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 197, 198.

müteşâbih, diğer tafsil edilmiş kıssalar ise muhkemdir. Rivayetin sonunda ise müteşâbihin te'vilini uygun görmediği ima ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Abdurrahmân b. Zeyd Hûd sûresinin ilk ayetini tefsir ederken Hûd suresinin tamamının muhkem olduğunu ifade etmiştir.[136] Bu rivayetlerin dışında Maverdi, İbn Zeyd'in muhkem ve müteşâbih görüşünü aktarmaktadır. Buna göre muhkem lafızları tekrarlanmayan, müteşâbih ise lafızları tekrarlanandır.[137] İkinci örnek Maverdi'nin vermiş olduğu bu bilgiyi teyit etmektedir. Nitekim İbn Zeyd genel olarak muhkem ve müteşâbihi lafzın tekrarlarına bağlamıştır. Bunun pratiğini ikinci örnekte geçen lafız tekrarları göstermektedir. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd muhkem ve müteşâbih konusunu ayetin kapalılığı üzerinden değil genel olarak lafzın tekrarları üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Aynı zamanda tekrarlanan kıssaları da müteşâbih olarak kabul etmiştir.

B. MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN

Mübhemâtü'l-Kur'ân terim olarak "İnsan, melek ve cin gibi varlıkların yahut da bir topluluk veya kabilenin, bir olay veya bölgenin Kur'ân'da açık olarak değil de ism-i işaretler, ism-i mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz mekân isimleriyle zikredilmesi" demektir.[138] Bu ilmin konusu Kur'ân'da bulunan bazı lafızların kendine ait isimlerle değil de kapalı bir şekilde ifade edilmesiyle ortaya çıkan belirsizliği çözmektir. Bu belirsizliğin bazı sebepleri vardır. Bunlar; kapalı olarak bildirilen lafzın aslında başka bir yerde zikredilmesinden dolayı açık olarak ifade edilmesi, şöhretinden dolayı zaten bilinen bir şey olması, ismin belirtilmesinde manaya herhangi bir katkısının olmaması gibi nedenlerden dolayı Kur'ân'da kapalı bırakılmıştır.[139]

Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmine dair ilk müstakil eser hicri 6. asırda telif edilmiştir. Süheylî'nin (ö. 581) *et-Taʿrîf ve'l-iʿlâm*'ı bu ilmin ilk eseridir.[140] Geç bir dönemde telif edilen bu eser, bu ilmin

---

136 İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b Muhammed b İdris, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm : müsneden an Resulillah s.a.v. ve's-sahabe ve't-tâbiîn* (thk. Ahmed b. Abdullah el-Ammârî ez-Zehrânî), XVI, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1439, IX, 36.

137 el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Maverdi* (thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud İbn Abdürrahim), I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, I, 369.

138 Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, 29. bs., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul 2014, s. 136.

139 es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'aniyye), I-V, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medine, t.y., VI, 2018-2020.

140 Albayrak, Halis, "Mübhemâtü'l-Kurân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *AÜİFD*, XXXII, sy. 1, 1991, s. 156.

erken dönemde olmadığı anlamına gelmez bunun en iyi örneği konumuz itibariyle Abdurrahmân b. Zeyd'dir. Tefsir ederken ayetlerde bulunan kapalı ifadeleri beyan etmiştir.

Birinci Örnek:

Abdurrahman b. Zeyd "*Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmez misin? Onlar ne sizdendirler ne de onlardan. Onlar bile bile yalan yere yemin ederler.*" (el-Mücâdele 58/14) ayetindeki[141] Allah'ın gazap ettiği topluluğun Yahudiler, onları dost edinenler ise münafıklar olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

> Münafıklar Yahudileri dost edindiler dedikten sonra şu ayeti okudu: "Kitap ehlinden o inkâr eden kardeşlerine, 'Yemin ederiz ki, siz (Medine'den) çıkarılırsanız, muhakkak biz de sizinle beraber çıkarız. Sizin hakkınızda asla kimseye boyun eğmeyiz. Eğer size karşı savaşılırsa, size mutlaka yardım ederiz' diyerek münafıklık yapanlara bakmaz mısın? Hâlbuki Allah onların kesinlikle yalancı olduklarına şahitlik eder" (el-Haşr 59/11). Eğer bu olay olsaydı münafıklar bunu yapmazdı. Münafıklar dediler ki: Dostlarımızı ve ortaklarımız terk etmeyiz, bizimle birlikte izzetimiz ve yardımcılarımız oluyorlar, kim bizi korur? Başımıza bir felaketin gelmesinden korkuyoruz. Allah buyurdu ki: "Ama Allah, yakın bir fetih veya katından bir emir getirir" (el-Mâide 5/52) ve "Onların kalplerinde size karşı duydukları korku, Allah'a karşı duydukları korkudan daha baskındır. Bu, onların anlamaz bir toplum olmaları sebebiyledir. Onlar müstahkem kaleler içinde veya duvarlar arkasında olmadan sizinle toplu hâlde savaşmazlar…" (el-Haşr 59/13, 14). Savaş sırasında ortaya çıkmazlar.[142]

Bu rivayette mübhem olan kısmı, münafıkların durumunu ortaya koyan ayetleri kullanarak açıklamaya çalışmaktadır. Delil olarak kullandığı ayetlerde geçen münafıkların Yahudiler olduğu kanaatindedir. Bu şekilde yaptığı açıklamayla Kur'ân'ın diğer ayetlerinde bu ayetteki mübhemliği giderecek ayetlerin var olduğunu bize göstermektedir.

İkinci Örnek:

Abdurrahman b. Zeyd *"Firavun, ondan öncekiler ve yerle bir olan şehirler hep o suçu işlediler"* (el-Hâkka 69/9) âyetinde bulunan yerle bir olan şehirlerden kastın Lut kavmi, onun şehri ve ziraati olarak tefsir etmiştir. Allah'ın Cebrail'e şehri kökünden söküp yerle bir edip üzerlerine kaya ve taş atmasını vahyettiğini ifade etmiştir.[143] Bu rivayette yerle bir olan şehirlerin Lut kavmi ve onların yaşadığı yerler olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda onların nasıl yerle bir olduğuna dair bilgi vermektedir. Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde ism-i mevsulleri ve zamirleri beyan edecek şekilde açıklamalar bulunmaktadır. Bunu yaparken genelde Kur'ân'ın diğer ayetlerinden istifade etmiştir.

---

141 Âyetin metni: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

142 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXII, 488.

143 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIII, 216, 217.

C. ESBÂBU'N-NÜZÛL

Kur'ân ayetlerinin ilahi murada uygun olarak anlaşılabilmesi için ortaya konan en önemli Kur'ân ilimlerinden biri kuşkusuz esbâbu'n-nüzûldür. Hz. Peygamber'e (s.a.) sorulan bir soru veya vahiy döneminde meydana gelen bir hâdise sebebiyle birkaç ayetin veyahutta bir sûrenin tamamının inmesineneden olan şeye "sebeb-i nüzûl" denmektedir. Sebeb-i nüzûl ayetlerin tarihi bağlamını göstermekte olup ayetin manasının hangi sebebe bağlı olduğunu bildirmektedir. Tefsir sahasında sahabeyi yükselten en önemli etken de budur.[144] Abdurrahmân b. Zeyd de ayetleri tefsir ederken sebeb-i nüzullerden faydalanmıştır. Onun rivayetleri arasında sebeb-i nüzule dair 73 rivayet bulunmaktadır.[145] Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Örnek 1:

O, *"Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kıblesine de uymazlar..."* (el-Bakara 2/145) âyetini[146] şu şekilde tefsir etmiştir:

> Ne Yahudiler Hıristiyanların kıblesine uyar ne de Hıristiyanlar Yahudilerin kıblesine uyar. Bu ayet şu nedenden dolayı indirilmiştir: Kıble Kâbe'ye döndürüldüğünde Yahudiler dediler ki; Muhammed doğduğu yeri ve babasının beldesine özlem duymaktatır. Eğer bizim kıblemiz üzere kalsaydı onun beklediğimiz kişi olmasını ümit ederdik. Bunun üzerine Allah وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ "Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler" (el-Bakara 2/144) ayetinden لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ "Böyle iken bile bile gerçeği gizlerler" (el-Bakara 2/146) ayetine kadar olan kısmı indirdi.[147]

Örnek 2:

"İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." (el-Bakara 2/284) ayetini[148] şu şekilde tefsir etmiştir:

> Bu ayet indirildiğinde Müslümanlara ağır geldi, çok büyük bir meşakkat içine girdiler. Bunun üzerine Müslümanlar Hz. Peygamber'e dediler ki: Yapmadığımız bir şey nefsimizde olursa ve Allah bizi bununla sorumlu tutarsa? Hz. Peygamber dedi ki: Size ne oluyor İsrailoğulları gibi duyduk isyan ediyoruz diyorsunuz. Müslümanlar: Bilakis duyduk itaat ettik diyoruz ey

---

144 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 111, 112.

145 el-Vâsıl, *Tefsiru etbâi't-tâbiîn*, s. 332.

146 Âyetin metni: وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ

147 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 668.

148 Âyetin metni: وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

Resûlullah. Bunun üzerine Müslümanlar üzerine ferahlatıcı olarak آَمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آَمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ "Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler" (el-Bakara 2/285) ayetinden لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır" (el-Bakara 2/286) ayetine kadar olan kısmı indi. Abdurrahmân b. Zeyd; "Onu amellere dönüştürdü. Kalpte olanları terk etti" dedi.[149]

Bu rivayette verilen sebeb-nüzûl Bakara sûresinin 284, 285 ve 286. ayetleri hakkındadır. Abdurrahmân b. Zeyd'in vermiş olduğu bilgi günümüzdeki meşhur olan görüşten farklıdır. Meşhur olan görüş Bakara sûresinin son iki ayetinin Miraç'ta verildiği yönündedir.[150] Diğer sebeb-i nüzul rivayetlerine bakıldığında, Abdurrahmân b. Zeyd rivayetiyle aynı içeriği paylaşmaktadır. Yani 284. ayetin getirmiş olduğu zorluğa karşı Sahabilerin tutumu ve bunun üzerine indirilen son iki ayet ortak içeriği belirlemektedir.[151]

Rivayetler arasında bulunan ihtilaf ile beraber Bakara sûresinin Medenî olarak kabul edilişi ve Mi`racın hicretten önce vuku bulması konunun diğer problemli kısmıdır. Konun ikinci ihtilaflı kısmı için Nesai haşiyesinde "Bu ayetlerin Mi`rac gecesi Sidretü'l-Münteha'da Hz. Peygambere verilmiş olmasından murat, âyetlerin ona verileceğinin kararlaştırılmış olmasıdır. Yoksa âyetler Medenidir" ifadesi kullanılırken Müslim şârihi Davutoğlu "Mi`rac'da verilen ayetlerin mana ve medlülleridir" demektedir.[152] Bu iki ifade Mi`rac'ta verilenin aslında âyetlerin verileceğine dair bir ön bilgi veya manaları ve medlulleridir âyetlerin kendisi değildir sonucu çıkmaktadır. Bu şekildeki bir sonuca göre âyetlerin iniş sebebi, Abdurrahmân b. Zeyd rivayetiyle aynı söylem içerisinde olan rivayetler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda yapılan bir çalışmada "Kur'ân'dan bir âyet veya sûrenin Mi`rac gecesi aracısız olarak Peygamberimize indirildiği tespit edilememiştir. Bakara sûresi son âyetleri hakkında bu konuda İbn Mesud (r.a.)den gelen rivayet,[153] Kur'ân iniş keyfiyetine aykırı olup zikredilen âyetlerin fazileti cümlesi içerisinde

149 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 137.

150 Müslim, "İman", 279.

151 el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl'i-Kur'ân* (thk. Kemâl Besyuni Zaglul), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, s. 97, 98; İbn Hacer el-Askalânî, el-Ucâb fî beyâni'l-esbab, 644-656.

152 Akpınar, Ali, "Mi`rac Gecesi Hz. Peygamber'e Verildiği Söylenen Ayetlerle İlgili Bazı Mülahazalar", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, I, Sivas 1996, s. 97.

153 Bakara sûresinin son ayetlerinin Mi`rac'ta indiğine dair farklı bir rivayettir.

değerlendirmelidir."[154] ifadeleri kullanılmıştır. Mi`rac gecesinde indiğini söyleyen rivayetler âyetlerin sebebi değil fazileti olarak kabul edilmiştir.

Örnek 3:

Müfessirimiz "*Bir müminin bir mümini öldürmesi olacak şey değildir. Ancak yanlışlıkla olması başka. Kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse, bir mümin köleyi azad etmesi ve bağışlamadıkları sürece ailesine diyet ödemesi gerekir.*" (en-Nisa 4/92) ayetini[155] şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Bu ayet Ebû'd-Derdâ'nın öldürdüğü bir kişi hakkında indirilmiştir. Bir seriyyede idiler, Ebû'd-Derdâ ihtiyacı için vadiye gitti. Orada koyunları olan bir adam gördü. Bunun üzerine kılıcını çekip adamın üzerine yürüdü. Adam "Lâ ilahe illallah" dedi. Buna rağmen Ebû'd-Derdâ onun boynunu vurdu. Sonra koyunlarını alıp arkadaşlarının yanına geldi. Sonra içinde huzursuzluk hissetti. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in yanına geldi ve olayı ona anlattı. Resûlullah da: "Kalbini yarsaydın ya?" dedi. Ebû'd-Derdâ "Kalbini yarsaydım ne bulacaktım ki, ey Resûlullah onda kan ve sudan başka ne olabilir?" dedi. Resûlullah: "O sana diliyle Müslüman olduğunu söyledi, fakat sen ona inanmadın" dedi. Ebû'd-Derdâ: "Ey Resûlullah halim ne olacak?" dedi. Resûlullah da: "Lâ ilahe illallah'ın hali ne olacak?" dedi. Ebû'd-Derdâ tekrar: "Ey Resûlullah halim ne olacak?" dedi. Resûlullah da tekrar: "Lâ ilahe illallah'ın hali ne olacak?" dedi. Ebû'd-Derdâ: "O anda istedim ki, yeni Müslüman olsaydım" dedi. Bunun üzerine "Bir müminin bir mümini öldürmesi olacak şey değildir. Ancak yanlışlıkla olması başka. Kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse, bir mümin köleyi azad etmesi ve bağışlamadıkları sürece ailesine diyet ödemesi gerekir" ayeti indi."[156]

Örnek 4:

Abdurrahman b. Zeyd *"Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, müminler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar, 'Bizim iyilikten başka hiçbir kastımız yok' diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhitlik eder ki bunlar mutlaka yalancıdırlar"* (et-Tevbe 9/107) ayetini[157] ise şu şekilde tefsir eder:

> Kubâ mescidi, önceden orada herkes birlikte namaz kılıyordu. Münafıkların başlarından; Ebû Âmir Ebû Hanzala gasîlu'l-Melâike, Sayfi ve kardeşi. Bu üçü Müslümanların en hayırlılarındandı. Ebû Âmir, Sakîf'ten olan İbnu Abdibalîl ve Kays'tan olan Alkame b. Ulâse, Resûlullah'tan kaçarak Rum'lara iltihak oldular. Sonra Alkama ve İbnu Abdibâlîl döndü ve Resûlullah'a biat ettiler ve Müslüman oldular. Ebû Âmir ise Hıristiyan oldu ve orada kaldı. Münafıklardan bazıları Ebû Âmir için Dırâr mescidini bina ettiler, Ebû Âmir'in oraya gelip

---

154 Akpınar, a.g.m., s. 100.

155 Âyetin metni: وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا

156 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 309.

157 Âyetin metni: وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ

namaz kılması için. وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ "Müminler arasına ayrılık sokmak için". Cemaatleri onunla ayırıyorlar, çünkü önceden Kubâ mescidinde birlikte namaz kılıyorlardı. Hz. Peygamber'i kandırmak için geldiler ve dediler: Ey Resûlullah çoğu zaman sel oluyor ve vadide aramızdaki bağlantı kesiliyor. Bizimle diğerleri arası ayrılıyor, biz o zaman kendi mescidimizde namaz kılalım, sel gittiğinde sizinle birlikte namaz kılarız. Bunun üzerine nifak üzere mescidi inşa ettiler. Sonra Resûlullah döneminde bu mescit yıkıldı. İnsanlar kötü kokulu pis şeyleri ve çöpleri oraya attılar. Bunun üzerine Allah: "Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, müminler arasına ayrılık sokmak için bir mescit yapanlar vardır" ayetini indirdi. Bütün Müslümanların Kubâ mescidinde birlikte namaz kılmamaları için. "Ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye" yani Ebû Âmir'e "Bunlar, 'Bizim iyilikten başka hiçbir kastımız yok" diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhitlik eder ki bunlar mutlaka yalancıdırlar".[158]

Örnek 5:

"Kötü kadınlar, kötü erkeklere; kötü erkekler de kötü kadınlara; temiz kadınlar temiz erkeklere, temiz erkekler de temiz kadınlara lâyıktır. O temiz olanlar, iftiracıların söyledikleri şeylerden uzaktırlar. Onlar için bir bağışlanma ve bolca verilmiş iyi bir rızık vardır." (en-Nûr 24/26) ayetinin[159] Hz. Aişe (r.a.) hakkında indiğini ifade ederek şöyle demiştir:

Münafıklar Hz. Aişe (r.a.) hakkında iftira ve yalan söyledikleri vakit Allah, Hz. Aişe'yi bundan beri kıldı. Pislik olan Abdullah b. Übey'in Hz. Aişe (r.a) hakkında yaptığı kötülüğe kendisi daha layıktı. Resûlullah ise temizdi. Temizliğin onunla olması daha evlaydı. Hz. Aişe temizdi, temizliğin onunla olması daha evlaydı. لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ "O temiz olanlar, iftiracıların söyledikleri şeylerden uzaktırlar". İşte burada Hz. Aişe (r.a.) teberri edildi, لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ "Onlar için bir bağışlanma ve bolca verilmiş iyi bir rızık vardır".[160]

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri sonraki müfessirler tarafından aktarıldığı için rivayetlerin genel mahiyeti doğrudan ayetin iniş sebebini bildirmektedir. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'in ayetler hakkındaki görüşleri sınırlıdır. Rivayetlerin içeriğine baktığımızda ise bazen meşhur sebeb-i nüzullerden farklı olabilmektedir. Örneğin Bakara sûresinin son iki ayeti konusunda meşhur görüş olan Mi`rac'ta verilmesinden farklı olarak, Bakara sûresinin 284. ayetinin Sahabilere getirmiş olduğu zorluğa karşı son iki ayetin indirildiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sebeb-i nüzullerin bazılarında isimler zikredilmeksizin bir olay çerçevesinde

---

158 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XI, 679, 680.

159 Âyetin metni: الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ

160 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVII, 237.

sunulurken diğer bazılarında ise isimler verilmektedir. Bunlar sebeb-i nüzûlün içeriğine göre değişmektedir.

D. NÂSİH-MENSÛH

Nesih terim olarak "şer`i bir delil ile şer`i bir hükmü kaldırmaktır" veya "mukaddem tarihli bir nassın hükmünü muahhar tarihli bir nas ile değiştirmektir" şeklinde tanımlanmaktadır. Şer`i hükmü kaldıran ayete nâsih, hükmü kaldırılan ayete ise mensûh denmektedir.[161] Neshin gerçekleşebilmesi için klasik ulema Mekki ve Medeni sûrelerin bilinmesini şart koşmuştur. Çünkü nâsih ve mensûh konusunda ihtilaf olduğu zaman, Medine'de nâzil olanlar nâsih, Mekke'de nazil olanlar ise mensûhtur.[162]

Kur'ân ilimleri içerisinde hakkında en fazla tartışma bulunan ilimlerden birisidir. Bu tartışmalar bir yandan neshin varlığı öte yandan da hangi ayetin nâsih hangisinin mensûh olduğu üzerinedir. Neshin varlığını kabul edenler arasında nesh olayının gerçekleştiği Kur'ân ayetlerinin sayısını 500'e çıkaranlar olduğu gibi 5'e indirenler de vardır. Örneğin seyf ayeti olarak bilinen Tevbe sûresinin beşinci ayetinin 113 ayeti neshettiğini söyleyenler olmuştur. Bunun yanında Suyûti 20, Şah Veliyyullah Dihlevî ise 5 yerde olduğunu ifade etmiştir.[163] Bu tartışmalar devam ederken neshin olmadığını savunanlarda olmuştur. Özellikle günümüzde kanaati bu yönde olanlar vardır.[164]

Abdurrahmân b. Zeyd'in *en-Nâsih ve'l-Mensûh* eseri günümüze ulaşmamış olsa da tefsir eserlerinde onun nesh hakkında 29 rivayeti aktarılmıştır.[165] Abdurrahmân b. Zeyd'in bu konuda eser telif ettiği iddia edildiği için nesh rivayetlerine geniş bir yer vereceğiz. Abdurrahmân b. Zeyd'in nesh anlayışını ortaya koyan bir rivayet ile başlayalım. Bu ayet aynı zamanda Kur'ân'da neshin varlığı tartışmalarının da delilidir.

---

161 el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf, *Mu`cemu't-Ta'rîfât* (thk. Muhammed Sıddîk el-Minşêvî), Dâru'l-Fadîle, Kahire, t.y., s. 202; et-Tehânevî, Muhammed Ali*, Mevsuatu Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum* (ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc; çev. Corc Zeynati, Abdullah Halidi), I-II, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996, II, 1691; es-Sālih, Subhi, *Kur'ân İlimleri*, (çev. M. Said Şimşek), 3. bs., Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 271; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 118.

162 el-Muhâsibî, Hâris b. Esed, *Akıl ve Kur'ân'ı Anlamak (el-Aql ve Fehmü'l-Qur'ân)*, (çev. Veysel Akdoğan), 3. bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2015, s. 377.

163 Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 234.

164 Şimşek, Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 12. bs., Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2014, s. 312.

165 el-Vâsıl, *Tefsiru etbâi't-tâbiîn*, s. 325.

"*Biz bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, 'Sen ancak uyduruyorsun' derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.*" (en-Nahl 16/101) ayeti[166] Abdurrahmân b. Zeyd tarafından şu şekilde tefsir edilmiştir:

> "Bir şey getirilir ve ona karşı bir durum oluşur bunun üzerine başkası getirilir. İşte bu değişim neshtir. Bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirmek ancak nesh ile olur".[167]

Burada Abdurrahmân b. Zeyd, neshin tanımı mahiyetinde bir içerik geliştirmiştir. Neshin oluşabilmesi için bir şeye karşı zıt bir durumun oluşması gerekir. Yani nesh ancak bir tenakuz oluşursa meydana gelir. Eğer bu durum ayette gerçekleşirse nesh devreye girer ve tenakuzu ortadan kaldırır. Diğer nesh örnekleri şu şekildedir.

Miras ile ilgili hükümlerde neshe dair birinci örnek:

"Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı." (el-Bakara 2/180) ayetini[168] "*Allah tamamen neshetti ve yerine mirası farz kıldı*" şeklinde tefsir etmiştir.[169]

Miras ile ilgili hükümlerde neshe dair ikinci örnek:

"*İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için, evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler…*" (el-Bakara 2/240) ayetinin[170] tefsirini İbn Zeyd şu şekilde yapmaktadır:

> Önceden ölen kocalar bir senelik nafaka vasiyeti vermeleri gerekiyordu. Allah zevce için olan bir senelik nafakayı miras ile neshetti. Zevceye dörtte bir veya sekizde bir pay verdi. وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا (İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler…) (el-Bakara 2/234) ayeti önceki ayeti neshetmiştir.[171]

Miras ile ilgili hükümlerde neshe dair üçüncü örnek:

---

166 Âyetin metni: وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

167 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIV, 363.

168 Âyetin metni: كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

169 et-Taberî, Câmiü'l-beyân, III, 131.

170 Âyetin metni: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ

171 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, IV, 402, 403.

"*Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: 'Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.' Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan ayetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir*" (en-Nisa 4/127) âyeti.[172]

Bu ayette **لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ** şeklinde yer alan kısmın tefsirini "*Onlara maldan miras vermiyorlar*" şeklinde yapmıştır. **وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ** kısmı ile kadınların, çocukların ve büyüklerin mirasa dahil edildiği ve bu şekilde ayetin önceki hükmü neshettiğini söylemiştir.[173]

Üç rivayetin ana konusu mirastır fakat içerik olarak farklılaşmaktadır. İlk ve ikinci rivayetlerde miras ayetinin vasiyet ayetinin hükmünü neshettiği ifade edilmektedir. Fakat ikinci rivayette ek olarak mirastan zevcenin dörtte bir veya sekizde bir miras alacağını söyleyerek miras paylarını da açıklamaktadır. İkinci rivayette aynı zamanda bir senelik evde bekleme süresinin dört ay on gün olarak neshedildiğini ifade etmiştir. Üçüncü rivayette ise cahiliye dönemindeki bir hüküm olan kadınlara ve çocuklara miras verilmez uygulamasının İslam ile birlikte neshedildiğini söylemektedir. Bu şekilde kadınlar ve çocuklar mirastan pay alabilmektedir.

İçki ile ilgili hükümlerde neshe örnek:

Abdurrahman "*Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür.*" (el-Bakara 2/219) ayetini[174] şu şekilde tefsir etmiştir:

> Üç defa neshedildi. Mâide sûresinde, Hz. Peygamber'in uygulamış olduğu hadde; Hz. Peygamber ceza olarak onları darp ettiriyordu. Fakat bu uygulaması kendi içtihadıydı. Had olarak isimlendirilmiş bir had yoktu. Sonra إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ "Muhakkak ki içki, kumar …" (el-Mâide 5/90) ayetini okudu.[175]

Bu konudaki farklı bir rivayette:

---

172 Âyetin metni: وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيماً

173 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 545.

174 Âyetin metni: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا

175 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, III, 686.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا bu içki hakkında inen ilk ayettir. Sonra Nisâ sûresindeki ayet indi (43. ayet). Sonra Mâide sûresindeki ayetle içki haram kılındı (90. ayet).[176]

Bu rivayette içki hükmünün üç defa neshedildiğini bildirmekte fakat rivayetin başında iki neshi söylemektedir. Devamındaki rivayette ise Hz. Peygamber'in içtihadını katmaksızın üç ayetin sırayla nüzulünü ifade etmektedir. Bu sıralama nesh edilen ayetlerin sıralamasını göstermektedir. Buna göre Mâide sûresinin 90. ayeti nâsih diğer Hz. Peygamber'in içtihadı ile beraber Bakara sûresinin 219. ayeti ve Nisa sûresinin 43. ayeti mensûhtur.

Zina yapanlarla ilgili nesh örneklerinin birincisi:

"Kadınlarınızdan fuhuş (zina) yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye veya Allah onlar hakkında bir yol açıncaya kadar kendilerini evlerde tutun (dışarı çıkarmayın)." (en-Nisa 4/15)[177] burada ölüm alıp götürünceye kadar onlarla nikahlanmayın demektedir. Onlar İslam'dan çıkmadılar. Sonra bu ayet neshedildi. Bunlara bir çıkış yolu yapıldı. Eğer evli bir kadın zina ederse recmedilir ve evden çıkarılır. Bekara ise yüz celde vardır.[178]

Zina yapanlarla ilgili nesh örneklerinin ikincisi:

"Apaçık bir hayasızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar..." (et-Talâk 65/1) ayetini[179] şu şekilde tefsir etmiştir:

"Yüce Allah وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ [Kadınlarınızdan fuhuş yapanlar… (en-Nisâ 4/15)] buyurdu. Burada kastedilen evli olanlardır: فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ [Bu fiili yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin…" (en-Nisâ 4/15)]. Allah onlar için çıkış yolu olarak recmi emretti. Apaçık fuhuş icra etmesi durumu dışında bir fiil işledi ise evinden çıkabilir. Eğer apaçık fuhuş yaparsa had için evden çıkarılır ve recmedilir. Bundan önce evli kadınlar için hapis vardı, evde hapsedilirlerdi, nikahlanmaya izin verilmezdi. Bekarlar için ise eza vardı: وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا [Sizlerden fuhuş yapanların, her ikisine eziyet edin" (en-Nisâ 4/16)]. Âyette her ikisinden kasıt zina eden erkek ve zina eden kadındır: فَآذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ

---

176 İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm* (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed), I-XV, Müessesetu Kurtuba-Mektebetü'l-Evladi'ş-Şeyh li't-Türas, Kahire 2000, II, 292; İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*, s. 254, 255.

177 Âyetin metni: وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا

178 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VI, 497.

179 Âyetin metni: لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ

تَوَّابًا رَحِيمًا [Eğer onlar tövbe edip ıslah olurlarsa, onları incitip kınamaktan vazgeçin. Çünkü Allah, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhamet edendir" (en-Nisâ 4/16)]. Sonra bunların hepsi neshedildi. Bunun üzerine evli erkek ve evli kadına recm cezası, bekar olanlara da yüz celde cezası verilerek diğer hükümler neshedildi.[180]

Bu iki rivayet genel olarak zina ile ilgilidir. İlk rivayet daha kısa ve kapalıyken ikinci rivayet daha uzun ve daha açıktır. İlk rivayette Nisa sûresinin 15. ayetinde bulunan fuhuş yapanlara evde hapis cezası daha sonra evli kadına recm, bekara ise yüz celde ceza verilerek neshedilmiştir. İkinci rivayette aynı olay detaylandırılarak Talâk sûresinin 1. ayetinde zina yapan evli kadına evde hapis ve nikahlanmama cezası verilirken daha sonra bu cezalar recm ile neshedilmiştir. Bekarlara ise eza cezası varken yerine yüz celde getirilerek neshedilmiştir. Abdurrahmân b. Zeyd burada zina cezalarının zamanla değiştiğini ifade etmiş ve günümüzde tartışmalı konulardan biri olan recm cezası hakkındaki görüşünü bu şekilde belirtmiştir.

Takva ve cehenneme dair nesh örneklerinin birincisi:

"*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının…*" (Âli İmrân 3/102) ayetini[181] "*dehşetli bir emir geldi!*" şeklinde ifade etmektedir. Müslümanlar; "*Kim takvanın ölçüsünü bilir ve ona nasıl ulaşır?*" dediler. Allah bu âyetin Müslümanlar üzerine ağır bir yük olduğunu bildiğinde neshetti. Bunun yerine "*O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının*" (et-Teğâbün 64/16) ayeti indirildi ve önceki ayeti neshetti.[182]

Takva ve cehenneme dair nesh örneklerinin ikincisi:

"Devirlerce içinde kalacaklar" (en-Nebe 78/23) ayeti[183] mensuhtur. فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا "Tadınız, artık size azab artırmaktan başka bir şey yapacak değiliz." (en-Nebe 78/30) ayeti önceki ayeti neshetmiştir. Yani sayı bir yerde sona erer, sonsuzluk ise devam eder.[184]

Bu iki rivayetin ilki takva ile ilgiliyken ikincisi cehennemin sonsuzluğuyla ilgilidir. İlk rivayette Âli İmran sûresinin 102. ayetinde yer alan en üst derecede takva nasılsa o şekilde Müslümanlardan takva etmelerini istemiş fakat bunun keyfiyeti ve kemiyeti noktasında oluşan kapalılık nedeniyle Teğâbün sûresi 16. ayetteki gücünüz yettiği kadar açıklamasıyla neshedilmiştir. İkinci rivayette ise "devirlerce orada kalırlar" ayetinde bulunan devirlerce

---

180 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIII, 33.

181 Âyetin metni: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آَمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ

182 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 643.

183 Âyetin metni: لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا

184 el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), XXIV, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, XXII, 18, 19.

ifadesinin sınırlı bir zaman olduğunu yani belli bir süre sonra devirlerin biteceğini söyleyerek aslında cehennemin sonlu olduğu, sonradan nâzil olan Nebe sûresi 30. ayetle neshedildiğini ifade etmektedir. Buradaki nâsih durumunda olan ayetin indirilmesi ile cehennemin ebedi olarak devam edeceği görüşündedir.

Abdurrahmân b. Zeyd genel olarak cihad ayetleri diyebileceğimiz yaklaşık on dokuz yerde neshin olduğunu ifade etmiştir. Burada bunlardan sadece birkaçını zikredeceğiz:

Örnek 1:

"*Haram ay, haram aya karşılıktır; hürmetler (de) karşılıklıdır. Öyleyse kim size saldırırsa, onun saldırdığı gibi siz de ona saldırın. Allah'tan korkup sakının ve bilin ki Allah, muhakkak ki korkup sakınanlarla beraberdir*" (el-Bakara 2/194) ayetinin[185] tamamının neshedildiğini ve onun yerine müşriklerle cihat edilmesinin emrinin verildiğini ifade etmektedir. Nâsih ayet olarak şu iki ayeti göstermektedir: "*Fakat Allah'a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın*" (et-Tevbe 9/36)[186] ve "*Kâfirlerden (öncelikle) yakınınızda olanlarla savaşın*" (et-Tevbe 9/123)[187] yani Arap olan kafirlerle. Belli bir süre sonra ise Allah'ın "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın*" (et-Tevbe 9/29) ayetini[188] indirdiğini bu ayette kastedilenlerin ise Rumlar olduğunu ifade etmiştir.[189]

Örnek 2:

Abdurrahman b. Zeyd, "*Ancak sizinle aralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış bulunanlar, yahut ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıramayıp (tarafsız*

---

185 Âyetin metni: الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ

186 Âyetin metni: وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً

187 Âyetin metni: قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ

188 Âyetin metni: قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ

189 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, III, 308.

olarak) size gelenler başka. Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kılardı da sizinle savaşırlardı. Eğer onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmayıp size barış teklif ederlerse; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (yetki) vermemiştir." (en-Nisa 4/90) ayetinin[190] tamamını cihad nesh etmiş dedikten sonra onlara dört ay mühlet verildiğini ya teslim olacaklarını ya da onlarla cihad edileceğini söylemiştir.[191]

Örnek 3:

Abdurrahman b. Zeyd "*Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir*" (el-Arâf 7/199)[192] âyetindeki "af yolunu tut" kısmının neshedildiğini şu şekilde açıklamıştır:

> "İbn Zeyd dedi ki: Onu (affı) emretti, Mekke'deki on seneden sonra onlardan yüz çevirdi. Yine der ki: Onlara karşı bir sertlik göstermesini, gözetleme yerlerinde onları gözetlemelerini ve muhasara altına alınmalarını emretti. Sonra şu ayetleri okudu: فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ [*Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme ayetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız.*" (et-Tevbe 9/11)] ve [*Ey peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et ve onlara karşı çetin ol. Onların varacakları yer cehennemdir. Ne kötü bir varış yeridir orası!*" (et-Tevbe 9/73, et-Tahrîm 66/9)]. İbn Zeyd dedi ki: Burada Müminlerin onlara karşı sert davranmasını emretti. Yine der ki: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً [Ey iman edenler! Kâfirlerden (öncelikle) yakınınızda olanlarla savaşın ve sizde bir sertlik bulsunlar" (et-Tevbe 9/123)] âyeti af emrinden sonradır, sonra şu âyeti okudu: قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ [*İnananlara söyle, Allah'ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları (şimdilik) bağışlasınlar*" (el-Câsiye 45/14)] âyetinden sonra onlardan İslâmı kabul etmeleri ya da savaş dışında bir şey kabul edilmedi. Bunun üzerine bu af âyetini neshetti."[193]

Örnek 4:

> "İbn Zeyd *"Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Onların üzerinde zorlayıcı değilsin"* (el-Gâşiye 88/21, 22) âyetleri[194] ile ilgili olarak şöyle dedi: "Sen onların üzerinde iman etmeleri için zorlayıcı bir musallat değilsin". İbn Zeyd der ki: Bundan sonra جَاهِدِ الْكُفَّارَ

---

190 Âyetin metni: إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا

191 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 300.

192 Âyetin metni: خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

193 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, X, 642.

194 Âyetin metni: فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ. لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُسَيْطِرٍ

وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ [Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran…" (et-Tevbe 9/73; et-Tahrîm 66/9)] âyeti geldi. Yine der ki: وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ [Ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin…" (et-Tevbe 9/5)] yani onları gözetleyin beldelere (rahatça) çıkmasınlar. فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ [Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir" (et-Tevbe 9/5)]. İbn Zeyd der ki: Bu şekilde "Onların üzerinde zorlayıcı değilsin" ayetini (bu zikredilenler) neshetti. İbn Zeyd dedi: "Kâfiri öldür ya da teslim olsun" prensibi geldi. İbn Zeyd "Öğüt verme işi neshedilmedi" dedikten sonra şu ayeti okudu: وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ [Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir" (ez-Zâriyât 51/55)]."[195]

Bu dört rivayette ana konu Müslümanların cihad etmesidir. Müslümanlar Mekke dönemindeyken güçsüzdü bu nedenle müşriklere karşı koymaları zordu. Daha sonra Müslümanlar Medine'de belli bir güce sahip olunca müşriklerle savaşma onlarla cihad etme emirleri nazil oldu. Bu görüşü paylaşan Abdurrahmân b. Zeyd Medine'de nâzil olan ayetlerin Mekke'de nâzil olan ayetleri neshettiği görüşündedir. Bu nedenle ilk rivayette misliyle cevap verilmesi yerine küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın emrinin aldığını, ikinci rivayette sizinle savaşmayanlara karşı bir savaş yapmayın emri varken daha sonra dört ay mühlet verildiğini bu süre içinde ya tamamen teslim olmaları ya da cihat edilmesi gerektiği hükmü almıştır. Üçüncü rivayette Hz. Peygamber'in af yolunu tutması cahillerden yüz çevirmesi emri varken, kâfirlere ve münafıklara karşı cihat etmesi ve onlara karşı çetin olması hükmü gelmiştir. Son olarak dördüncü rivayette ise "Sen öğüt vericisin zorlayıcı değilsin" yerine, "Bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin, eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın emri" geçmiştir. Bu rivayette artık tam anlamıyla bir cihat emri verilmiştir. Bu dört rivayetteki sonradan gelen bütün emirler nâsih öncekiler ise mensûhtur.

Abdurrahmân b. Zeyd miras, içki, zina, takva, cehennem ve cihat ayetleri dışında nikah ve evlilik gibi konularda nâzil olan ayetlerin bazılarının neshedildiği görüşündedir. Onun nesh hakkındaki görüşlerini yukarıdaki rivayetler gösterdiği için o rivayetleri buraya almadık. Abdurrahmân b. Zeyd neshi uygularken geniş bir çerçeveden bakmaktadır. Nitekim nesh, önce nazil olan şer`i bir hükmün daha sonra inen şer`i bir hükümle değiştirmek olarak tanımlanırken Abdurrahmân b. Zeyd şer`i hükümlerle beraber haber niteliğinde olan ayetleri de neshe tabi

---

195 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIV, 341.

tutmuştur. Yukarıda örnek olarak veriğimiz takva ve cehennemin sonsuzluğu konularında neshin olduğunu söyler. Bu örnekler onun neshe daha geniş çerçeveden baktığını ve neshi sadece ahkam âyetleri ile sınırlamadığını gösterir.

E. İSRÂİLİYYÂT

"İsrâiliyyât" kelimesi, Hz. Yakup'un bir diğer ismi ya da lakabı olan "İsrâil" kelimesine nisbet edilerek oluşturulmuş olan "isrâiliyye" sözcüğünün çoğuludur. İslam geleneğinde özellikle İsrailoğullarından fakat daha genel anlamda Yahudi ve Hristiyan kültüründen nakledilen bilgilerin toplamı için kullanılan bir ifade olmuştur.[196] İsrâiliyat rivayetlerinin Kur'ân tefsirlerinde kullanımı ile ilgili olarak müfessirlerin farklı yaklaşımları olmuştur. Bu yaklaşımları yedi grup halinde özetlemek mümkündür. Mukâtil b. Süleyman ve Sa'lebî gibi bu konuda çok rahat olanların yanında Taberî, Begavî ve Süyûtî gibi orta yolu tutan, İbn Atıyye ve İbn Teymiyye gibi bu konuda tepkici olanlar da vardır. İsrâiliyat'a en mesafeli duran âlimlerden biri olan İbn Kesîr'in yer yer tefsirine bu türden rivayetleri almış olması da bir iç çelişki olarak değerlendirilebilir.[197]

Abdurrahmân b. Zeyd isrâiliyyâtı tefsirlerinde kullananların grubundadır diyebiliriz. Zira rivayetleri içerinde nadirde olsa isrâiliyyât türü rivayetler vardır. Bununla beraber genelde kullandığı rivayetler uzundur. Bunlara örnek olarak birkaç rivayeti zikredeceğiz:

Örnek 1:

Abdurrahman b. Zeyd "*Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz.*" (el-Bakara 2/51) ayetini[198] tefsir ederken şu olayı aktarmaktadır:

> Allah, İsrailoğullarını Firavun'dan kurtardığı zaman –Firavun ve beraberindekileri boğdu- Musa kardeşi Harun'a dedi ki; اخْلُفْنِى فِى قَوْمِى وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ "Kavmim arasında benim yerime geç ve yapıcı ol. Sakın bozguncuların yoluna uyma" (el-Arâf 7/142). Musa kardeşi Harun'a emredilmesi gerekenleri emrederek hızlı ve mutlu bir şekilde Allah'a doğru yola çıktı. Musa, kişi efendisinin sözünü başarılı bir şekilde yerine getirdiğinde, efendisine ulaşmak için acele etmesinin kişiyi mutlu edeceğini anladı. İsrailoğulları, Firavun ehlinden kaçtığı zaman onlardan elbise ve mücevherler almışlardı. Harun; "Onlara bu elbise ve mücevherler size helal değildir" dedi. Sonra ateş yaktılar ve bu aldıkları eşyaları ateşe attılar ve yaktılar. Sâmirî, Cebrail'in hayvanının izlerine baktı -o zaman Cebrail dişi bir atın üzerindeydi, Sâmirî'de Musa'nın kavmindendi- bunun üzerine o izden bir avuç toprak aldı

196 Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyât", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s. 195 (195-199).

197 Geniş bilgi için bk. Birışık, Abdulhamit, "İsrâiliyat", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s. 199-202.

198 Âyetin metni: وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ

ve elinde kuruttu. Musa kavminden olanlar ateşe mücevherleri attıklarında Sâmirî'de onlarla beraber toprağı attı. Allah bunu onlar için altın buzağıya dönüştürdü. Bunun üzerine ona rüzgar girdi. Oda böğürdü. Dediler; "Bu nedir?" Pislik Sâmirî; هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ "Bu sizin de ilahınız, Mûsâ'nın da ilahıdır, fakat o unuttu." (Taha 20/88) ayetinden حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى "Mûsâ bize dönünceye kadar…" (Taha 20/91) ayetine kadar olan kısmı söyledi. Allah buyurdu ki; وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى () قَالَ هُمْ أُولَاءِ عَلَى أَثَرِي "(Mûsâ, Tûr'a varınca): "Seni, acele ile kavminden uzaklaştıran nedir, ey Mûsâ? Onlar, dedi, benim izim üzerindeler…" (Taha 20/83, 84) bunun üzerine أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ "(Ayrılışımdan sonra) çok zaman mı geçti..." (Taha 20/86) kısmına kadar okudu.[199]

Örnek 2:

"*Onlara, deniz kıyısında bulunan kent halkının durumunu sor. Hani onlar Cumartesi (yasağı) konusunda haddi aşıyorlardı. Zira tatil yaptıkları Cumartesi günü balıklar onlara akın akın geliyor, tatil yapmadıkları (diğer) günlerde ise gelmiyorlardı. İşte onları yoldan çıkmaları sebebiyle böyle imtihan ediyorduk. Hani onlardan bir topluluk demişti ki: "Siz, Allah'ın helâk edeceği veya şiddetli bir azaba uğratacağı bir kavme ne diye (boş yere) öğüt veriyorsunuz?" Onlar da, "Rabbinize bir mazeret beyan etmek için, bir de belki Allah'a karşı gelmekten sakınırlar diye (öğüt veriyoruz)" demişlerdi. Onlar kendilerine hatırlatılanı unutunca, biz de kötülükten alıkoymaya çalışanları kurtardık. Zulmedenleri yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık. Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca da onlara "aşağılık maymunlar olun" dedik*" (el-Arâf 7/163-166) ayetlerini[200] Abdurrahmân b. Zeyd şu şekilde tefsir etmiştir:

"Umulur ki onlar üzerinde bulundukları durumu terk ederler. Onlar balıkların gelmeyişiyle sınandılar. Cumartesi günleri onlar dinleniyorlardı. O gün içinde hiçbir şey yapmıyorlardı. Cumartesi günü olduğunda onlara akın akın balık geliyordu. Cumartesi dışındaki bir gün olduğunda bir tane balık bile gelmiyordu. Onlar balık sevgisiyle yanıp tutuşan bir kavimdi. Balıklardan dolayı imtihanla karşılaştılar. Bir adam bir balık aldı, kuyruğunu ipe bağladı sonra o ipi de bir sopaya bağladı. Sonra balığı suya bıraktı. Güneş batıp Pazar günü olunca, balığı ipten çıkardı. Sonra onu kızarttı. Bunun üzerine komşusu balık kokusunu aldı ve dedi; ey filan kişi senin evinden balık kokusu alıyorum. Dedi; "hayır", fırına göz gezdirince o ordaydı. O zaman bunu haber verdi. Dedi; muhakkak ben senin Allah tarafından cezalandırılacağını

---

199 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, I, 673, 674.

200 Âyetlerin metni:

وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ ۘ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ ۙ لَا تَأْتِيهِمْ ۚ كَذٰلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿163﴾ وَاِذْ قَالَتْ اُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا ۙ اللّٰهُ مُهْلِكُهُمْ اَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا ۜ قَالُوا مَعْذِرَةً اِلٰى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿164﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖٓ اَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّٓوءِ وَاَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿165﴾ فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿166﴾

düşünüyorum. Azabın hemen gelmediğini görünce, diğer cumartesi iki tane balığı aldı ve onları bağladı. Sonra komşuları bu durumdan haberdar oldular. Bunun üzerine ona hemen azabın gelmediğini görünce komşuları, balık tutmaya başladı. Köy halkı onların bu durumunu öğrendi. Kötü işlerden nehyedenler onları nehyetti. İki grup vardı; onlardan ilki nehyediliyor ve vazgeçiyor, diğeri ise nehyediliyor ama vazgeçmiyordu. Bu nehyedilip vazgeçenler, nehyedilen ama vazgeçmeyenler için dediler: لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا "Siz, Allah'ın helâk edeceği veya şiddetli bir azaba uğratacağı bir kavme ne diye (boş yere) öğüt veriyorsunuz?". Diğerleri dediler ki: مَعْذِرَةً إِلَى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ "Rabbinize bir mazeret beyan etmek için, bir de belki Allah'a karşı gelmekten sakınırlar diye (öğüt veriyoruz)". Allah'ta buyurdu ki: "Onlar kendilerine hatırlatılanı unutunca, biz de kötülükten alıkoymaya çalışanları kurtardık. Zulmedenleri yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık. Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca da onlara 'aşağılık maymunlar olun' dedik". Bu köyün halkı onlara dediler: Siz kötü bir iş yaptınız, kim ayrılmak ve temizlenmek istiyorsa onlardan ayrılsın. İki tarafta şehirlerinde ayrıldı. Bunun üzerine aralarına duvar ördüler. Duvara bazılarının girip çıktığı iki kapı yaptılar. Akşam olduğu vakit Allah azabını getirdi. Sabah olunca Müminler onlardan hiçbirini görmediler, sonra onların yanına girdiler, onlar maymundular; Adamlar, eşleri ve çocukları. Bildikleri adamların yanına girdiklerinde diyorlardı; ey filan kişi sizi Allah'ın kuvvetinden uyarmadık mı? Allah'ın cezasından uyarmadık mı? Uyarmadık mı? Uyarmadık mı? Ağlamadan başka bir şey yoktu, Allah, bunu yapanlara ve zulmedenlere azap ettiğinde. Nehyedenler ise –hepsi nehyetmişti- fakat bazıları bazılarından üstündür. Şu ayeti okudu: أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ "… biz de kötülükten alıkoymaya çalışanları kurtardık. Zulmedenleri yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık".[201]

İlk rivayette Hz. Musa'nın Tûr'a çıkmadan önceki ve çıktıktan sonraki olayların kısa pasajları aktarılırken ikinci rivayette ise cumartesi yasağını çiğneyen bir grubun geçirmiş olduğu serüveni aktarılmaktadır. Bu iki rivayet dışında Abdurrahmân b. Zeyd'e ait birkaç tane isrâiliyyât örneği daha vardır. Kur'ân'ı tefsir ederken isrâiliyyâta çok az başvurmasının nedenlerinden biri Medine'de yaşamış olmasıdır. Nitekim kendi döneminde İslam coğrafyasının büyümesinden dolayı ehl-i kitap ile ilişkiler önceki dönemlere oranla daha fazladır. İsrâiliyyât'ın İslam kültürüne girişinde esas sebep Müslüman olan gayrimüslimler olduğu ifade edilir. Onlar İslama girerlerken önceden bildikleri dini birikimleri belleklerinde getirdikleri için Kur'ân'ın anlaşılmasında bu birikimlerinden faydalanmışlardır.[202] Abdurrahmân b. Zeyd'in Medine'de yaşamış olmasından dolayı dini referansları daha çok ailesi ve çevresindeki İslam'i geleneğe sahip âlimlerdir. Bu nedenle Kur'ân'ı tefsir ederken isrâiliyyât türü verilerden çok İslami geleneğin verilerini kullanmıştır.

---

201 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, X, 517, 518.

202 Kaya, Mesut, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi,* TDV İSAM Yayınları, Ankara 2018, s. 156.

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde Kur'ân ilimlerine dair örnekler bu şekildedir. Günümüze ulaşmamış olsa da telif etmiş olduğu *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eseri Kur'ân ilimleri sahasında yazılan ilk eserlerdendir. Bu nedenle onun Kur'ân ilimlerine dair görüşleri ilk dönemi yansıttığı için tefsir ilmi açısından önemlidir. Örneklerde de görüldüğü üzere Kur'ân ilimleri ve tefsir usullerinde var olandan farklı görüşleri paylaşmıştır. Muhkem-müteşâbih konusunda farklı bir tutum sergileyerek lafızların tekrarlanması üzerinden konuyu açıklamaya çalışmış. Aynı şekilde nesh meselesinde Kur'ân ilimlerinde bulunandan farklı olarak ahkam âyetleriyle beraber haber niteliğindeki âyetlerde de neshin olduğunu ifade etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİRCİLİĞİ

I. ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİR ANLAYIŞI

Tebeu't-tâbiîn döneminde yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd, dönem itibariyle genelde İslami ilimlerin tedvin ve tasnif edildiği bir zaman diliminde yaşamıştır. Tefsir tarihinde tedvin dönemi olarak da isimlendirilen bu dönem, ilk müstakil tefsir eserlerinin yazıldığı dönemdir. Ali b. Ebî Talha'ya (ö. 143/760) nispet edilen tefsir sahifesi bu alanda ilk müstakil eser sayılırken, Kur'ân'ı ilk olarak sûre ve âyet tertibine göre tam tefsir eden ilk müfessirin Mükâtil b. Süleyman olduğu kabul edilmektedir.[203] Bu iki müfessirin yaşadığı dönem Abdurrahmân b. Zeyd ile aynıdır. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'i ilk müstakil tefsir telif eden müfessirler arasında sayabiliriz. Fakat telif ettiği tefsirin günümüze ulaşma biçimi müstakil bir eser olarak değil, Taberî gibi müfessirlerin tefsir eserlerinde rivayet şeklinde nakledilmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Kur'ân'ın tefsiri sahabilerin ileri gelenleri tarafından tâbiîlere öğretildi. Bu sırada fetihlerle büyüyen İslam coğrafyasında dini tebliğ ve tedris ihtiyacı doğdu. Bu görevi üstlenen bazı sahabiler Hz. Peygamber'den öğrendiklerini tebliğ için farklı şehirlere giderek oralarda ilim halkası oluşturdu.[204] Bu ilim halkaları tâbiûn döneminde tefsir okulu şekline dönüşerek şöhret kazandı. Mekke'de Abdullah b. Abbâs (ö. 68), Kufe'de Abdullah b. Mes`ud (ö. 32) ve Medine'de Übey b. Ka`b (ö. 33) önderliğinde tefsir okulları kuruldu. Bunlarla beraber Muaz b. Cebel (ö. 18), Ubade b. Samit (ö. 34) ve Vasile b. el-Eska'nın (ö. 83) önderliğinde Şam efsir okulu ve Ukbe b. Amir (ö. 58) ve Abdullah b. Amr b. As'ın (ö. 65) önderliğinde Mısır tefsir okulu kuruldu.[205]

Abdurrahmân b. Zeyd, bu tefsir okulları arasında Medine tefsir okuluna mensuptur.[206] Bu nedenle Medine tefsir okulu üzerinde durulacaktır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesi, Mekke fethedildikten sonra Medine'yi terk etmemesi ve vefat edinceye kadar orada kalması Medine'yi ilim merkezine dönüştürdü. Hz. Peygamber'in burada yaptığı Kur'ân'a dair açıklamalar Medine'de tefsir okulunun ortaya çıkmasına katkı sağladı. Sahabede Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesi nedeniyle yöneticilik, askerlik ve eğitim dışında Medine'yi terk etmemeye çalıştı.[207] Böylece Medine ilim merkezi olma özelliğini devam ettirerek Kur'ân tefsiri

---

203 Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 105.

204 Çelik, Ömer, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2012, s. 207.

205 Hermas, Abdurrezzak b. ismail, "Medine Tefsir Okulu (çev. Musa Kazım Yılmaz)", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXV/3, 1999, s. 13, 14.

206 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 347.

207 Hermas, a.g.m., s. 21, 22.

açısından en önemli merkezlerden biri oldu. Bu konuda Ubeydullah b. Ömer'in "Medineli âlimlere ulaştım onlar tefsire çok önem veriyorlardı" ifadesi Medine ulemasının tefsire olan ilgisini göstermektedir.[208]

Medine'de Hz. Peygamber'in mescidinde oluşturduğu medresede tefsir ve kıraat dersleri veren Übey b. Ka`b, Medine tefsir okulunun başı olarak kabul edilmektedir.[209] Bu okulun ana karakterini peygamberlik ocağı olması nedeniyle nakledilen hadisler ve rivayetler belirlemiştir. Nitekim Medine'de yaşayanlar tefsir, ahkam ve siyerle ilgili rivayetlere çok önem vermiş ve bu rivayetleri nesilden nesile aktarmışlardır. Aynı zamanda hadislere verilen bu önem, Medine ehlinin içtihadı üzerinde etkili olmuş ve istinbat ettikleri hükümlere etki etmiştir. Medine'nin bu durumu nedeniyle hicri birinci asrın sonlarında Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde hadisler tedvin edilmeye başlayınca en sahih hadisler Medine'de olduğundan dolayı ilk olarak buradaki hadisler yazdırılmaya başlamıştır.[210]

Medine'de bulunan rivayet kültürü müfessirler üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle Medine tefsir okuluna mensup olanların tefsir anlayışı rivayet eksenlidir. Ancak rivayetlerin yanı sıra ihtiyaç halinde re'yle tefsir eden müfessirler de olmuştur. Örneğin Ubeydullah b. Ömer, Medine tefsir okulunun önde gelen isimlerinden olan Zeyd b. Eslem'i re'yle tefsir ettiği için eleştirmiştir.[211] Görebildiğimiz kadarıyla bu durum Abdurrahmân b. Zeyd için de geçerlidir. Nitekim Abdurrahmân b. Zeyd Kur'ân'ı tefsir ederken rivayetlerle beraber kendi re'yini de kullanmıştır.

Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir anlayışı içerisinde rivayet ve dirayet unsurları bulunmaktadır. Rivayet tefsirinin en önemli yöntemi olan Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri, tebeu't-tâbiîn müfessirleri arasında en fazla kullanan Abdurrahmân b. Zeyd'dir. Hatta Taberi, Abdurrahmân b. Zeyd'in rivayetlerini İbn Ebî Hâtim'den fazla aktardığından dolayı Taberi'nin Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri miktarı İbn Ebî Hâtim'den fazladır.[212] Bununla beraber Abdurrahmân b. Zeyd Kur'ân'ı tefsir ederken sünneti, sahabe ve tâbiîn sözlerini kullanmıştır.

---

208 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, I, 79.
209 Çelik, *a.g.e.*, s. 209.
210 Hermas, a.g.m., s. 24,25.
211 ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, Mektebetu Vehbe, Kahire 1985, I, 88.
212 el-Hudayrî, a.g.m., s. 91, 96, 97.

Abdurrahmân b. Zeyd, dirayet tefsiri yönünden kendi döneminin öncülerindendir. Nitekim dirayet tefsiri kategorisine giren şiirle istişhâda en çok başvuran tebeu't-tâbiîn müfessirlerindendir.[213] Aynı şekilde Kur'ân'ı tefsir ederken bazı kelami ve fıkhi meselelere değinmiştir. Bunlarla beraber kendi döneminin en fazla müfredat şerhi yapanlardan olan Abdurrahmân b. Zeyd, bu konuda daha çok garibu'l-Kur'ân tarzı bir yaklaşım içerisindedir. Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsir anlayışını daha açık bir hale getirmek için onun rivayetleri üzerinde durulacaktır.

II. ABDURRAHMÂN B. ZEYD'İN TEFSİR RİVAYETLERİNİN MUHTEVA TAHLİLİ

Müfessirler, tefsir ilminin ilk teşekkülünden günümüze kadar farklı şekillerde eserler ortaya koymuştur. Başlangıçta Hz. Peygamber'in ayetleri beyan etmesi ile başlayan tefsir faaliyetleri, sahabe döneminde Hz. Peygamber'in Kur'ân ayetleri hakkında yapmış olduğu beyanları nakletmesiyle devam etti. Bu nakiller daha sonra rivayet tarzına bürünerek, rivayet tefsirinin ilk formlarının ortaya konulmasına katkı sağladı. Tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn döneminde ise rivayet tefsirinin ilk örnekleri ortaya çıktı. Rivayet tefsirinin bu gelişimi Taberî'nin (ö. 310) *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* eseri ile zirveye ulaşmıştır. Bununla beraber Müslümanların durumunun değişmesi tefsir faaliyetlerinin içeriğinde de değişmesine öne ayak oldu. Müslümanların hükmettiği alanlar, Hz. Peygamber döneminde Arap yarımadasıyla sınırlıyken sahabe ve daha sonraki dönemlerde fetihlerin artmasıyla genişledi. Bu dönemde fetihlerin artmasıyla birlikte farklı kültürlerle etkileşim de arttı. Bu etkileşimler kendisiyle beraber farklı sorunları da getirdi. Bu sorunlara cevap vermek adına tâbiîler sahabeden öğrendikleri tefsirin yanı sıra kendi rey ve içtihatlarıyla ayetleri yorumlamaya çalıştılar. Zira ortaya çıkan yeni problemlerin tümüne Hz. Peygamber ve sahabeden aktarılan bilgilerle çözülmesi imkan dahilinde değildi.[214] Bu nedenle ortaya konan rey ve içtihatlar, rivayet tefsiri yanında dirayet tefsirini ortaya çıkardı.

Tefsirin erken döneminde ortaya çıkan rivayet ve dirayet metodları tebeu't-tâbiîn döneminde yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd tarafından uygulanmıştır. O Kur'ân'ı tefsir ederken

---

213 el-Vâsıl, *Tefsiru etbâi't-tâbiîn*, s. 156; eş-Şihrî, Abdurrahmân b. Meâda, *eş-Şâhidu'ş-şi`riyyi fi tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, Mektebetü Dârü'l-Menhêc, Riyad 1429, s. 300-302.

214 Türcan, Saliha, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü -İbn Kesir Tefsiri Örneği Üzerinden-* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 36.

hem rivayetlerden yararlanmış hem de dirayet tefsiri kategorisine giren yöntemleri kullanmıştır. Burada onun önce rivayet tefsiri yönü daha sonrada dirayet tefsiri yönü incelenecektir.

A. RİVAYET TEFSİRİ YÖNÜ

Rivayet tefsiri, tefsirin nakil boyutuyla ilgili bir kavram olduğu için "et-tefsiru bi'l-me`sur" ve "et-tefsiru'l-menkûl" da denmektedir. Rivayet tefsirinin farklı tanımlamaları yapılmıştır. Zürkâni'ye göre "et-tefsiru'l-me`sûr, Kur'ân, sünnet ve sahabe sözlerinden Allah'ın kitabındaki muradını beyan için gelen tefsirdir".[215] Zürkâni rivayet tefsirinin üç unsurunu saymıştır Bunlar; Kur'ân, sünnet ve sahabe sözleridir.

Zürkâni'den sonra rivayet tefsirini tanımlayan M. Hüseyin ez-Zehebî'ye göre "et-tefsiru bi'l-me`sûr, Kur'ân'ın bazı ayetlerini beyan ve tafsil için yine Kur'ân ayetlerinden, Allah'ın kitabındaki nasları izah için Resûl, sahabe ve tâbiînden aktarılan rivayetleri kapsamaktadır".[216] ez-Zehebî'ye benzer bir tanımı İsmail Cerrahoğlu şu şekilde yapmıştır: "Selefden nakledilmiş eserlere dayanan tefsirdir. Diğer bir deyimle, rivayet tefsiri, bazı ayetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'an'daki başka ayetlerle, Hz. Peygamber'in, sahabenin sözleriyle açıklanışı şekline denir. Hatta bazıları buna tâbiûnun sözlerini de ilave ederler".[217] Her iki tanım ortak dört unsur taşımaktadır. Bunlar; Kur'ân, Hz. Peygamber'in sünneti, sahabe sözleri ve tâbiûn sözleridir.

Bu tanımlardan önce İbn Teymiyye *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir* adlı eserinde rivayet tefsirinin ana unsurlarını zikretmiştir. İbn Teymiyye'ye göre tefsirin en güzel yöntemi/yolu; Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle, sahabe sözleriyle ve tâbiîn sözleriyle yapılan tefsirdir.[218] Fakat İbn Teymiyye'nin bu açıklaması rivayet tefsirinin tanımından ziyade bir yöntem açıklamasıdır. Görünen o ki İbn Teymiyye'nin yöntem açıklaması sonradan rivayet tefsirinin tanımlaması haline dönüşmüştür. Aslında bunun olmasının sebebi bize göre İbn Teymiyye'nin tefsir yaklaşımında yatmaktadır. Nitekim İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir* eserine bakıldığında, "Rivayet tefsirine giriş" mahiyetinde bir eser olduğu görülecektir. Örneğin ibn Teymiyye "Kim sahabe ve tâbiûnun mezhebini ve tefsirini bırakır, onlara muhalif görüşleri benimserse, bu

---

215 ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Fevvâz Ahmed Zemerli), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1995, II, 12.

216 ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 112.

217 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 224.

218 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 363, 364.

konuda hataya hatta bidate düşmüş olur. Müctehid ise hatası bağışlanır"[219] demiştir. Burada sahabe ve tâbiûn tefsiri zikredilmektedir. Bunlar rivayet tefsirinin iki ana unsurudur.

Bütün bu tanımlamalara bakıldığında rivayet tefsirinin içeriği farklılaşmaktadır. Zürkâni tâbiûnu dahil etmezken ez-Zehebî dahil etmektedir, Cerrahoğlu ise "Hatta bazıları buna tâbiûnun sözlerini de ilave ederler" açıklamasıyla ortada durmaktadır. Cerrahoğlu'nun bu sözüne yakın bir değerlendirmeyi daha önceden İbn Teymiyye şu şekilde yapmıştır:

> "Şu`be b. el-Haccâc ve başkaları dedi ki; Tâbiûn sözleri füru`da hüccet değildir, tefsirde nasıl hüccet olsun? Yani başkalarıyla ihtilaf edilen konularda hüccet olmaz, bu doğrudur. Fakat Tâbiûn bir meselede icma ederse, o zaman bunun hüccet olmasında şüphe yoktur. Eğer ihtilaf etmişlerse, içlerinden herhangi birinin görüşü, ne kendisi gibi tâbiûndan bir diğerine ne de onlardan sonra gelen herhangi bir kimseye karşı hüccet olmaz. Böyle bir durumda, Kur'ân veya sünnetin lügatine veya Arap dilinin umumi yapısına veya sahabîlerin sözlerine bakılır." [220]

Burada aslında tâbiûn sözlerinin hüccet olup olmaması tartışılmaktadır. Fakat bu tartışma sonradan tâbiûn sözlerinin rivayet tefsirinden sayılıp sayılmayacağı tartışmasına dönüşmüştür. Tâbiûn sözlerinin hüccet olup olmamasıyla, rivayet tefsirinde bulunup bulunmaması farklı şeylerdir. Âlimler arasında tâbiûn tefsirinin rivayet olup olmadığı konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Nitekim rivayet tefsiri terimi sonradan ortaya çıkan bir terimdir. Öncesinde ise varid olan sadece tâbiûn tefsirinin hüccet olup olamayacağı tartışmasıdır.[221] Örneğin Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi rivayet tefsiri müelliflerinin eserlerinde tâbiûn hatta Abdurrahmân b. Zeyd gibi tebeu't-tâbiûn âlimlerinin sözleri, rivayet olarak aktarılmıştır.

Günümüzde tâbiûn sözlerinin ihtilafı ile beraber Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri rivayet tefsiri kategorisine girer mi tartışması da yapılmaktadır. Bu konuyu bundan sonraki başlık altında ele alacağız. Sünnet ve sahabe sözlerinin rivayet tefsirinden olduğu genel bir kabuldür. Zira sünnetin sahibi Hz. Peygamber, vahyin muhatabıdır. Sahabe ise vahiy ortamında bulunmuş, vahyin en orijinal anlamını nakletmeye çalışmıştır. Bu nedenle rivayet tefsiri kategorisini; Kur'ân, sünnet, sahabe kavli ve tâbiûn sözleri şeklinde kabul etmekteyiz. Dolayısıyla bu dört başlık altında Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerini incelemeye çalışacağız.

1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir

---

219 İbn Teymiyye, Mecmûu fetâvâ, XIII, 361.

220 İbn Teymiyye, Mecmûu fetâvâ, XIII, 369, 370.

221 Aydın, Muhammed, "'Rivayet Tefsiri' Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân İle Tefsiri: Eleştiral Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, sy. 20, 2009, s. 15.

Kur’ân yirmi üç sene boyunca peyderpey Hz. Peygamber’e indirilmiştir. Bu süre boyunca altı bin küsür ayet vahyedilmiş ve Cebrâil’in direktifleri doğrultusunda bir tertip gerçekleştirilmiştir. Bu ayetlere muhatap olan toplumun dini ve dünyevî ihtiyaçlarına murad-ı İlâhî çerçevesinde cevap verilmiş, aynı zamanda bu âyetler dinin kıyâmete kadar geçerliliğini koruyacak olan temel esaslarını da kendi içerisinde barındırmıştır. Vahyedilen ayetler her zaman birbirinden farklı anlamlar ifade etmemiş bazen kendi içerisinde birbirlerini izah etmiştir. İşte bu nedenle müfessirler ayetleri tefsir ederken bu durumu göz önünde bulundurarak kendilerine süreç içerisinde bir yöntem ihdas etmişlerdir. Bu yöntemin ana amacı Kur’ân ayetlerini tefsir ederken başta Kur’ân içerisinde bulunan diğer uygun ayetlerle ilişkilendirilip tefsir etmek olmuştur. Buna Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir yöntemi denmiştir.

Kur’ân’ın tefsirinde müfessirler farklı yöntemler ve kaynaklar kullanmışlardır. Eğer bir sıralama yapılacak olursa şüphesiz ilk sırayı Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri alır, ikinci sırada ise Kur'ân'ın Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen bilgiler ile tefsiri gelir. Kur'ân'ın Arap dilinin ve Arap tarihinin sunduğu imkanlar ile tefsiri de şüphesiz önemli bir yer tutar. Kur'ân'ın tefsirinde yine Kur'ân'ın kullanılması, “bir kaynak kullanımı mıdır? yoksa bir yöntem uygulaması mıdır?” konusuna ve tartışmasına girmeksizin ifade etmek gerekirse bu tür bir tefsir tarzı Kur'ân'ın nüzulundan itibaren kullanıla gelmiştir. Bunu bizzat Hz. Peygamber, sahabe, tâbiûn ve sonrakiler yapmış, bu tarz ile yapılan tefsir örnekleri tefsir kitaplarımızda geniş bir biçimde yer almıştır. Meseleye özel bir ilgisi olan İbn Teymiyye Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirini en güzel tefsir metodu başlığı altında ilk sırada ele alır ve şöyle der:

> “Bir ayette kısa ve özlü (mücmel) biçimde zikredilen bir husus başka ayette tavzih ve tefsir edilir. Yine bir ayette muhtasar şekilde belirtilen bir husus başka bir ayette detaylı şekilde izah edilir”.[222]

Buna benzer bir değerlendirmeyi İbn Kesir tefsirinin mukaddimesinde dile getirmiştir. “En güzel tefsir yöntemi nedir?” sorusuna cevap verirken başta Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsiri saymıştır.[223] Bu yöntemi Suyûtî önceki iki müfessirden farklı olarak “Müfessirin bilmesi gereken şartlar ve bunun kuralları” başlığı altında ele almış ve şu şekilde açıklamıştır:

> “Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmek isteyen kimse, ayetlerin tefsirini önce Kur’ân’da arar. Çünkü Kur’ân’ın bir yerinde mücmel olarak geçen bir husus diğer bir ayette izah edilmiştir. Keza bir sûrede muhtasar olarak geçen bir ayet, Kur’ân’ın bir başka sûresinde etraflıca anlatılmıştır”.[224]

---

222 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 363.
223 İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 6.
224 es-Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 174.

Suyûtî'nin açıklaması İbn Teymiyye'nin açıklamasından çok da farklı değildir. Bu açıklamaların ortak noktası Kur'ân ayetlerinde mevcut olan bazı hususların bir başka ayette açıklanmış olmasıdır. Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir son dönem tefsir usûlü müelliflerinin de üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Çağdaş ilim adamlarımızdan Subhi es-Salih bu yöntemi daha detaylı bir şekilde ele almış ve konuya şu şekilde bir bakış yapmıştır:

> "Müfessirler, bir başka ayette karşılaştırılınca mânâ ve delaleti daha da artan bir ayetle her karşılaştıklarında bu sözü tekrar ederler. Kur'ân tefsirinde bu metoda başvurmaları haklarıdır. Çünkü Kur'an'ın delaleti, incelik ve şümullülük yönüyle daha üstündür. Her nerede tahsis edilmesi gereken bir âm, takyid edilmesi gereken bir mutlak ve tafsil edilmesi gereken bir mücmel nas ile karşılaşırsak, başka bir yerde onu tahsis eden, takyid eden veya tafsil eden bir nasla karşılaşırız. İşte Kur'an'da mevcut olan bu şümullü delaletin, Kur'an'ın kendisine davet ettiği her düşünceye ve tasvir ettiği her tabloya açıkça işaret eden özel terimler koymada âlimlere rehberlik etmeye ehildir."[225]

Subhi es-Salih burada önceki müfessirlerden farklı olarak ayetlerin hangi hallerde nasıl tefsir edileceği hakkında bilgi vermektedir. Ona göre bu yöntem âmın tahsisi, mutlakın takyidi ve mücmelin tafsili gibi durumlarda kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu yöntemin, tefsir faaliyeti sırasında Kur'ân'da bulunan şümullü delaletle müfessirlere rehberlik edebileceğini ifade etmektedir.

a. Rivayet ve Dirayet Tefsiri Arasında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir Yöntemi

Kur'ân'ın ağırlıklı olarak rivayet malzemesi kullanılarak tefsiri tedvin döneminden itibaren bilinen ve uygulanan bir tarzdır. Rivayet malzemesinin yanında dilin inceliklerinden, akli çıkarımlardan ve içtihad yöntemlerinden yararlanarak yapılacak tefsir de ilk dönemden itibaren bilinmekte ve uygulanmaktadır. Ancak o dönemlerde bu tür tefsir tarzları için eser/me'sur ile tefsir (et-tefsîr bi'l-me'sûr) ve rey ile tefsir (et-tefsîr bi'r-re'y) şeklinde iki tanımlamada bulunuluyordu. Modern dönemde bunların adı rivayet ve dirayet tefsiri şeklini almıştır.

Tefsirde özellikle Zürkâni'yle beraber tam olarak ortaya çıkan rivayet-dirayet ayrımı, günümüzde de bir yönüyle kabul görmüştür.[226] Özellikle tefsir usûlü kitaplarında Kur'ân tefsirleri bu ayrım üzerinden değerlendirmelere tabi tutulmuş ve bu değerlendirmeler yapılırken genelde Zürkâni'nin rivayet-dirayet tefsiri ayrımı üzerinden gidilmiştir. Zürkâni'nin rivayet tefsiri yönteminde şu konular yer alır: (1) Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir, (2) Kur'ân'ı sünnetle tefsir, (3) Kur'ân'ı sahabe sözleriyle tefsir.[227] Burada Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir rivayet tefsirinin bir alt başlığı

---

225 es-Sālih, *a.g.e.*, s. 313.
226 Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 40.
227 ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 12.

olarak yer alırken günümüzde rivayet tefsirinin mi yoksa dirayet tefsirinin mi bir aracı olduğu ihtilaf konusu olmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsirin dirayet tefsirinin bir yöntemi olduğunu söyleyen kişi Muhammed Ebû Zehra'dır.[228] Ondan sonra bu düşünce bazı tez ve makalelerde dile getirilmiştir.

Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsirin dirayet yönteminin bir parçası olduğunu söyleyenlere göre müfessir, tefsir eden ayetle tefsir edilen ayet arasındaki bağlantıyı bizzat kendisi kurmakta, bu işi yaparken kendi görüşüne dayanmaktadır. Ayrıca herhangi bir kelâmî mezhebe veya yönelişe bağlı olan müfessir, Kur'ân'ı tefsir ederken ayetler arasındaki bağlantıyı kendi mezhebine göre kurgulamaktadır. Bu nedenle değişen ayet bağlantıları müfessirin dirayetinin tefsir tercihinde büyük rol oynadığını göstermektedir. Bu durumda yapılan iş, rivayet tefsiri değil müfessirin ayetler arasında bağ kurarak kendi dirayetine dayandığı bir tefsir faaliyetidir.[229] Bu yöntemi Fahreddin er-Râzî'nin Taberî'den daha fazla kullanmasını ayrıca kendi delillerini ispatlayan örnek olarak zikretmişlerdir.[230]

Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsirin rivayet tefsirinin bir yöntemi olduğunu savunanlar, müfessirin ayetler arasında bağlantı kurmasını dirayet olarak kabul etmekle birlikte kullanılan malzemenin bir başka Kur'ân ayeti olması onu rivayet tefsiri kategorisine koymaktadır. Yani müfessir burada kendi görüşü veya başka verilere dayalı akli çıkarımlara değil rivayet şeklinde gelen vahye dayalı bir bilgiye dayanmaktadır. Bu yönüyle Kur'ân ayetlerinin tefsirde malzeme olarak kullanımı rivayet tefsiri tanımına uygundur. Bununla beraber rivayet-dirayet ayrımı yapılırken tefsirler sadece rivayet veya sadece dirayet unsurlarının kullanımına bakılarak yapılmamıştır. Rivayet-dirayet ayrımında tefsirlerdeki baskın olan yöntem dikkate alınmıştır. Hem rivayet hem de dirayet tefsirlerinde, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir, sünnet, sahabe ve tâbiûn sözleri kaynak olarak kullanılmıştır. Rivayet tefsirlerinde bu kaynaklar daha merkezde ve daha yoğun kullanılırken dirayet tefsirinde bu kaynaklar kullanılmakla beraber müfessirin dirayeti ön plana çıkmaktadır. Yani müfessirin çeşitli verilerden yararlanarak ortaya koyduğu kendi fikirleri, fıkhî, kelâmî ve felsefî düşünceleri, lügata dayalı açıklamaları ve akli çıkarımları daha yoğundur.[231] Bu nedenle Râzî'nin dirayet tefsiri kategorisinde bulunması onun dirayet unsurlarını daha çok

---

228 Ebû Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetü'l-kübra: el-Kur'ân*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y., s. 598; Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 105.

229 Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, V/2, 2004, s. 56.

230 Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 102.

231 Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 45, 46.

barındırmasındandır. Netice olarak, dirayet-rivayet ayrımı tefsirlerde kullanılan malzemenin yoğunluğuna göre belirlenmektedir. Bir bakıma müfessirlerin yapmış oldukları aklî istidlaller ve şahsî yorumlar Kur'ân'ı kendi heva ve hevesine göre ya da bozuk mezhebi eğilimine göre yorumluyan kişilerden sonra bir problem niteliği kazanmıştır. Yoksa dirayetin kendisi tek başına bir problem değildir.

Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemini dirayet tefsiri olarak kabul edenler daha çok müfessirin rolü üzerinde dururken rivayet tefsiri olarak kabul edenler ise bu yöntemde kullanılan ayetleri, kategorik olarak sünnet ve sahabe sözleriyle aynı düzeyde ele almışlardır. Ayetler değer olarak sünnetten ve sahabe sözlerinden daha üstün olsa da bir rivayet malzemesi olarak aynı kategoride görülmüştür. Zaten rivayet tefsiri adlandırması onun rivayet üzerine durması sebebiyledir, yoksa aktardığı rivayetlerin sıhhat derecesi ile ilgili değildir. Rivayetlerin sıhhat dereceleri rivayet tefsiri mefhumunun ikincil bir unsurudur. Burada Abdurrahmân b. Zeyd'in Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsirine dair rivayetleri rivayet tefsirinin bir yöntemi olarak ele alınacaktır.

b. Abdurrahmân b. Zeyd'in Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

Abdurrahmân b. Zeyd'in elimizde bulunan rivayetlerine baktığımızda en çok önemsediği yöntemlerden birisinin kuşkusuz Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri olduğu görülür. Görebildiğimiz kadarıyla yaklaşık 250 yerde bu yöntemi kullanmıştır. Bu yerlerde bazen ayette bulunan bir kelimeyi bazen bir terkibi bazen de ayeti bir cümle şeklinde tefsir etmiştir. Bundan dolayı Abdurrahmân b. Zeyd'in bu yöntemle yaptığı tefsirleri önce sadece kelime sonrada terkib ve cümle başlığı altında inceleyeceğiz.

ba. Kelime

Bir cümlenin en küçük yapı taşlarından biri olan kelime, müfessirlerin Kur'ân ayetlerini tefsir ederken ilk olarak başvurdukları yerlerdendir. Müfessir önce kelimeleri tahlil eder sonra da bir bütün olarak ayeti anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Erken dönem tefsir faaliyetlerini nakleden eserlerde Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'in "ebben (أَبًّا)"[232] kelimesini anlamaya çalıştıkları, İbn Abbâs'ın ise fâtır[233] kelimesini epey bir zaman sonra öğrenebildiği aktarılmaktadır. İbn Abbâs'ın "bir su kuyusu için tartışan iki bedevinin yanıma gelip, onlardan birisi, o kuyuyu

232 Abese 80/31.
233 Fâtır 35/1.

kullanmaya ilk ben başladım anlamında *ene fetartuhâ* (**أنا فطرتها**) deyinceye kadar göklerin ve yerin fâtırının **(الله فاطر السموات والأرض)** ne anlama geldiğini bilmiyordum"[234] sözü bunu göstermektedir. Abdurrahmân b. Zeyd de bu geleneği takip eden müfessirlerdendir. Burada onun Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemi çerçevesinde kelimeleri nasıl anlamlandırdığı üzerinde durulacaktır.

Örnek 1:

Abdurrahman b. Zeyd, *"Eğer bilmiyorsanız ehl-i zikre sorun"* (en-Nahl 16/43) ayetindeki[235] "ez-zikr" lafzını Kur'ân olarak tefsir etmiştir. Buna delil olarak Hicr sûresinin (15/9)[236] **إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ** ve Fussilet sûresinin (41/41)[237] **إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ** ayetlerini kullanmıştır.[238]

Örnek 2:

Müfessirimiz *"Meryem oğlu İsa'ya mucizeler verdik. Onu Ruhu'l-Kudüs ile destekledik"* (el-Bakara 2/87) ayetindeki[239] **وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ** ibaresini "Allah İsa'yı ruh olan İncil ile destekledi" şeklinde tefsir etmiş, devamında İncil'in ve Kur'ân'ın Allah'tan bir ruh olduğunu söylemiştir. Bu görüşüne Şu'arâ sûresinin (42/52)[240] **وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا** ayetini delil getirmiştir. Âyetteki **الْقُدُسِ** lafzını ise "Allah" olarak tefsir etmiştir. Bu şekilde anlam "İsa'yı Ruhuyla destekledi" olmaktadır. İbn Zeyd açıklamasında **الْقُدُسِ** lafzının Allah'ın sıfatı olduğunu belirtmiş ve Haşr

---

234 es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 4.

235 Âyetin metni: فَسْئَلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

236 Âyetin meali: "Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz"

237 Âyetin meali: "Zikir (Kur'an) kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler mutlaka cezalarını göreceklerdir. Şüphesiz o, çok değerli ve sağlam bir kitaptır."

238 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIV, 228, 229.

239 Âyetin metni: وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ

240 Âyetin meali: "Böylece sana emrimizden bir ruh vahyettik"

sûresindeki (49/23)[241] هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ ayetiyle bu görüşünü desteklemiştir. Çünkü Abdurrahmân b. Zeyd'e göre الْقُدُّوسُ ile الْقُدُسِ aynı anlamdadır.[242]

Örnek 3:

Abdurrahman b. Zeyd, "*Öğrettiğiniz Kitap ve okuduğunuz şeyler gereğince Rabba halis kullar olun*" (Âli İmrân 3/79)[243] ayetindeki رَبَّانِيِّينَ lafzını "insanları yöneten, bir işin yöneticisi" olarak tefsir ettikten sonra buna delil olarak لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ ayetini (el-Maide 5/63)[244] delil olarak göstermiştir. Buna göre İbn Zeyd, Rabbaniyyun'un yöneticiler, Ahbarın ise ulema olduğunu ifade etmiş olmaktadır.[245]

Örnek 4:

Müfessir Abdurrahman b. Zeyd *"Ve elbette Biz, yer üstünde ne varsa hepsini, kupkuru yapıp dümdüz edeceğiz"* (el-Kehf 18/8)[246] ayetinde geçen جُرُزًا kelimesinin "üzerinde hiçbir şeyin olmadığı yer" anlamına geldiğini söyledikten sonra buna delil olarak أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ (es-Secde 32/27) ayetini[247] delil olarak kullanmıştır. Bu kelimenin "içinde hiçbir şeyin olmadığı, bitkisiz ve menfaatsiz bir yer" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Aynı âyette geçen صَعِيدًا kelimesinin düzlük anlamına geldiğini söyledikten sonra لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا "(Taha 20/107)[248] ayetini delil olarak sunmuştur.[249]

---

241 Âyetin meali: "O Allah ki, O'ndan başka ilah yoktur. Melik'tir, Kuddûs'tur"
242 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 223, 225.
243 Âyetin metni: كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ
244 Âyetin meali: "Bari Rabbaniyyun ve Ahbar onları nehyetseler…"
245 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 529.
246 Âyetin metni: وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا
247 Âyetin meali: "Görmediler mi ki, muhakkak Biz suyu çorak yere sevkederiz…"
248 Âyetin meali: Orada ne bir eğrilik, ne de bir tümsek görmeyeceksin"
249 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XV, 154.

Örnek 5:

"Onlar, Allah'ı bırakıp, kendilerine ne faydası ne de zararı dokunan şeylere kulluk ederler. Kâfir, Rabbine karşı (şeytana) arka çıkandır" (el-Furkan 25/55)[250] ayetinde bulunan **ظَهِيرًا** lafzının yardımcı anlamında olduğunu söyledikten sonra buna **فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ** (Kasas 28/86)[251] ve **وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ** (Ahzab 33/26)[252] ayetlerini delil olarak kullanmıştır.[253]

Örnek 6:

Sad sûresinin (38/46)[254] **إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ** ayetinde geçen **الدَّار** (*ed-dâr*) kelimesini "*cennet*" olarak tefsir eden Abdurrahman b. Zeyd buna **تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ** (el-Kasas 28/83)[255] ve **وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ** (en-Nahl 16/30)[256] ayetlerini delil olarak sunmuştur. Burada geçen bütün **الدَّار** kelimelerinin cennet anlamında olduğunu da ifade etmiştir.[257]

Örnek 7:

Müfessir İbn Zeyd "Onların kablerinde hastalık vardır. Allâh da hastalıklarını artırmıştır. Yalan söylemelerinden ötürü onlara acı bir azâb vardır" (el-Bakara 2/10)[258] ayetindeki **مَرَضٌ** kelimesinin bedendeki hastalık değil dini hastalık olduğunu belirtmiş ve bu vasıfları taşıyanların münafıklar olduğunu ifade etmiştir. İbn Kesîr'in naklettiği rivayet şöyledir:

---

250 Âyetin metni: وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَضُرُّهُمْ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا

251 Âyetin meali: "Öyle ise kâfirlere sakın arka çıkma."

252 Âyetin meali: "Allah, kitap ehlinden olup müşriklere yardım edenleri kalelerinden indirdi."

253 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVII, 478.

254 Âyetin meali: "Biz onları özellikle âhiret yurdunu düşünen ihlâslı kişiler kıldık."

255 Âyetin meali: "İşte ahiret yurdu. Biz, onu yeryüzünde büyüklük taslamayan has kılarız…"

256 Âyetin meali: "Allah'a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir"

257 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XX, 118.

258 Âyetin metni: فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

> "Hastalık: Burada kastedilen onlara İslam'a girdiklerinde dahil olan, kendilerine gelen şüphedir. "Allah da onların hastalıklarını artırdı"[259] yani pisliklerini. Sonra şu ayeti okudu "İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır. Onlar bunu birbirlerine müjdelerler. Kalplerinde hastalık olanların ise, pisliklerine pislik katmıştır" (et-Tevbe 9/124, 125)[260] İbn Zeyd der ki: Şerlerine şer, dalâletlerine dalâlet.[261]

İbn Kesîr, "Abdurrahmân b. Zeyd'in söylemiş olduğu bu görüşü, karşılık vermenin yapılan suç cinsinden olması kuralı gereğince güzel bir görüştür, öncekiler de böyle demiştir…" der.[262]

Bu tefsir rivayetinde olduğu gibi Abdurrahmân b. Zeyd'in kelime tefsirlerini sonraki müfessirler aktarmıştır. Aynı zamanda bazı kelimelerin anlamlarını tayin ederken onun görüşlerini tercih etmişlerdir.

bb. Terkip ve Cümle

Abdurrahmân b. Zeyd bazen ayette bulunan terkipleri bazen de cümle şeklinde bir bütün olarak ayetleri tefsir etmiştir. Burada Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir çerçevesinde bu rivayetler incelenecektir.

Örnek 1:

Abdurrâhmân b. Zeyd, **وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا** (el-Fecr 89/19)[263] ayetinde geçen **أَكْلًا لَمًّا** kısmını *"bulduğu her şeyi sormadan yemek"* şeklinde tefsir etmiştir. Önceden kendi mallarını ve sahip olduğu yakınlarının mallarını yediklerini, kadınlara ve küçüklere miras verilmediğini söyledikten sonra bu görüşüne **وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ** (en-Nisa 4/127)[264] ayetini

---

259 Âyetin metni: فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا

260 Âyetin metni: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ () وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ

261 İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 285.

262 İbn Kesîr, a.y.

263 Âyetin meali: "Haram helâl demeden mirası alabildiğine yiyorsunuz."

264 Âyetin meali: "Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: "Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor." Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor."

açıklayıcı olarak kullanmıştır. Burada أَكْلًا لَمًّا kısmını "mirasları yerler, sormadan ve helal mi haram mı bilmeden" şeklinde tefsir etmiştir.[265]

Örnek 2:

Müfessirimiz, وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الأَحْزَابِ مَنْ يُنكِرُ بَعْضَهُ (er-Ra`d 13/36)[266] ayetinde bulunan يَفْرَحُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ kısmını *"bunlar ehli kitaptan Hz. Peygamber'e iman edenlerdir, onlar buna sevinirler"* şeklinde tefsir etmiştir. Buna delil olarak وَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهِۦ (Yunus 10/40)[267] ayetini kullanmıştır. Ayetin devamındaki وَمِنَ الأَحْزَابِ مَنْ يُنكِرُ بَعْضَهُ kısmındaki الْأَحْزَابِ kelimesinin ümmetler anlamında olup bundan kastın ise Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusiler olduğunu ve bu üç grubun bazılarının iman etmiş bazılarının ise inkar ettiğini ifade etmiştir.[268]

Örnek 3:

Abdurrahmân b. Zeyd, قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ (Gâfir 40/11)[269] ayetindeki رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ kısmını *"Allah insanlardan misak aldığı vakitte onları Adem'in sırtından yarattı"* dedikten sonra *"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da, 'Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)' demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, 'Biz bundan habersizdik' dememeniz içindir. Yahut, 'Bizden önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlar. Biz onlardan sonra gelen bir nesiliz. Şimdi batılcıların işlediği yüzünden bizi helâk mı*

---

265 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIV, 381.

266 Âyetin meali: "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilen Kur'an ile sevinirler. Fakat (senin aleyhinde olan) gruplardan onun bir kısmını inkâr edenler de vardır."

267 Âyetin meali: "İçlerinden öylesi var ki ona (Kur'an'a) inanır; yine onlardan öylesi de var ki ona inanmaz."

268 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIII, 557.

269 Âyetin meali: "Onlar da şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. Günahlarımızı kabulleniyoruz. Şimdi (bu ateşten) bir çıkış yolu var mı?"

edeceksin?' dememeniz içindir." (el-Araf 7/172, 173) ayetlerini buna delil olarak göstermiştir. *"Adem'in bir kaburgası çıkarıldı ve ondan Havva yaratıldı"* dedikten sonra devamında *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının"* (en-Nisa 4/1) ayetini vermiştir. Buradaki "yaymadan" kastın insanların yaratıldıktan sonra rahimlerde gerçekleşen çok sayıdaki ikinci yaratma olduğunu ifade etmiş ve buna da *"Sizi annelerinizin karınlarında, yaratmadan yaratmaya (aşamadan aşamaya) geçirerek yaratmaktadır"* (ez-Zümer 39/6) ayetini delil olarak kullanmıştır. Devamında iki yaratma ve iki ölümden kastın insanlardan misak alındıktan sonra onların öldürüldüğünü sonra onların rahimlerde yaratıldığını sonra öldürüldüğünü sonra kıyamet günü tekrar diriltilecek olduğunu ifade ederek tefsirini bitirmiştir.[270]

Örnek 4:

Müfessir İbn Zeyd, *"De ki: "Eğer Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluk edenlerin ilki ben olurdum"* (ez-Zuhruf 43/81)[271] ayetinden maksadın tenzih ve takdis olduğunu Rahman'ın çocuğunun olmadığını ifade ettikten sonra şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Allah çocuğunun olduğunu reddetti. إنْ lafzı مَا gibidir. Ancak o Allah'ın çocuğu olmadı, Rahmân'ın çocuğu yoktur şeklindedir. Şu ayet gibi; وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ "Tuzakları yüzünden dağlar yerinden oynayacak olsa bile…" (İbrâhim 14/46). Bu ayet dağları yerinden edecek tuzakları olmadı anlamındadır. Allah Kitabında hükümlerden bir hüküm olarak dağların sabit olduğunu bildirmektedir. Buradaki إنْ den kasıt ما dır. إنْ كَانَ, ما كَانَ anlamındadır. Araplar derler: ما كَانَ إن كَانَ gibidir. فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ: Allah'a iman ve tasdik ile ilk kulluk eden anlamındadır. Şüphesiz Rahman'ın çocuğu yoktur, bunun üzerine Allah'a kulluk ederim." [272]

Örnek-5:

Abdurrahmân b. Zeyd, **إِنِّى ظَنَنْتُ أَنِّى مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ** (el-Hâkka 69/20)[273] ayetindeki **ظَنَنْتُ** "zannettim" lafzının mümin için yakîn anlamında olduğunu ifade etmiş ve buna benzer **عَسَى**

---

270 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XX, 292.

271 Âyetin metni: قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ

272 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XX, 655.

273 Âyetin meali: "Çünkü ben, gerçekten hesabıma kavuşacağımı sanmış (anlamış)tım."

"ummak" lafzının ise vacip anlamında olduğunu söylemiştir. Bu görüşünü فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (et-Tevbe 9/18)[274] ve فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَى أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ (el-Kasas 28/67)[275] ayetleriyle delillendirmiştir.[276]

Aburrahmân b. Zeyd Kur'ân'ı tefsir ederken genelde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemini kullanmıştır. Burada sadece bu yöntemin kullanıldığı rivayetleri aktardık. Bu rivayetler dışında sünnetle ve sahabe sözleriyle iç içe bulunan Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir rivayetleri de bulunmaktadır. Abdurrahmân b. Zeyd'in bir müfessir olarak en önemli yönlerinden biri kuşkusuz bu yöntemi ustaca kullanmasıdır. Bu rivayetler onun Kur'ân'ın bütünlüğüne olan hakimiyetini göstermektedir.

2. Kur'an'ı Sünnetle Tefsiri

Müfessirlerin Kur'ân'ı tefsir ederken kendisinden imtina edemediği en önemli kaynaklardan biri Hz. Peygamber'in sünnetidir. Zira sünnetin sahibi Hz. Peygamber vahyin muhatabıdır. Bu nedenle hem tebliğ[277] hem de tebyin[278] görevi ona verilmiştir. Nitekim İmam Şâfiî "Resûlullah'ın verdiği her hüküm, Kur'ân'dan anladığıdır" şeklinde bu konuyu dile getirmiştir.[279] Hz. Peygamber tebyin ederken o dönemde yaşayan sahabilere Kur'ân'daki ayetleri açıklıyordu. Bu açıklamalar sonradan sahabiler tarafından aktarıldı. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı ne kadar tefsir ettiği ihtilaflı olmakla beraber müfessirler Kur'ân'ı tefsir ederken bu rivayetleri eserlerinde kullanmıştır. Abdurrahmân b. Zeyd de bu rivayetlerden bazılarını tefsirinde kullanmıştır. Burada onun bu tür rivayetlerini inceleyeceğiz.

Örnek 1:

Suyuti, *"Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti"*

---

274 Âyetin meali: "Artık umulur ki, bunlar hidayete ermiş olanlardan olacaklardır."

275 Âyetin meali: "Ama tövbe edip iman eden ve salih amel işleyen kimsenin kurtuluşa erenlerden olması umulur."

276 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIII, 232.

277 Maide 5/67.

278 Nahl 16/44.

279 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 363.

(el-Bakara 2/30)[280] ayetini tefsir ederken Abdurrahmân b. Zeyd tarikiyle Hz. Peygamber'e ref edilen bir rivayet aktarmaktadır. Rivayet şu şekildedir:

> "Allah, Adem'i yaratmak istediği zaman, yeryüzüne bir melek gönderdi. O vakit yeryüzü tek parçaydı. Allah bir meleği yeryüzüne gönderip: "Bana ondan bir avuç toprak getir ve ondan bir varlık yaratacağım" buyurdu. Melek toprak almak isteyince yeryüzü: "Allah'ın ismine sığınırım bugün benden bir avuç toprak alarak yaratılacak olan bir mahluktan cehennemin nasibi olacak" deyince, melek hiçbir şey almadan geri döndü. Allah: "Neden toprak almadın?" diye sorunca, melek: "Bir avuç toprak almamla cehenneme nasib olacakların olması nedeniyle ismine sığındı, onun bu sözünde mecaz görmedim." cevabını verdi. Allah başka bir melek gönderdi ve yeryüzü bu meleğe de aynı şeyleri söyledi. İkinci melek te toprak almadan geri dönünce Allah o meleğe de aynı şeyleri söyleyip üçüncü bir melek gönderdi. Yeryüzü üçüncü meleğe de aynı şeyleri söyleyince, o da toprak almadan geri döndü. Allah ilk iki meleğe söylediklerini buna da söyleyip İblis'i çağırdı. O zaman İblis'in adı Hubâb idi. Allah ona: "Git ve bana yeryüzünden bir avuç toprak getir" dedi. İblis yeryüzüne varınca, yeryüzü ona da üç meleğe söylediklerini tekrar etti, ama İblis onu dinlemeyip toprak alarak Allah'ın huzuruna vardı. Allah: "Benim İsimlerim hakkı için kendisinden toprak almamanı istemedi mi?" diye sorunca, İblis: "Evet istedi" cevabını verdi. Allah: "Bana kendileriyle sığındığı isimler arasında benim isimlerim yok muydu?" diye sorunca İblis: "Evet ama, Sen bana emrettin, ben de itaat ettim cevabını verdi". Allah: "Bu topraktan, seni memnun etmeyecek bir mahluk yaratacağım" buyurup toprağı cennet nehirlerinden birine attı. Toprak çamur haline geldi. Bu yaratılan ilk çamurdu. Sonra çamuru yapışkan ve kötü kokulu bir hale gelinceye kadar bekletti. Sonra ondan Adem'i yaratıp onu, kuru balçık haline gelinceye kadar cennette kırk yıl bekletti. Ondan sonra Adem'e can verip meleklere: "Ona ruhumdan üflediğim zaman kendisini secde edin" diye vahyetti. Adem, cennette uzanmıştı. Kendisine can gelince aksırdı. Allah: "Rabbine hamdet" buyurunca, Adem: "Allah'a hamd olsun" dedi. Allah da: "Allah sana merhamet etsin" karşılığını verdi. Bu sebeple, Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir denir. İblis dışında bütün melekler Adem'e secde ettiler. Allah: فَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ [Buyurdu ki: Sana emrettiğim zaman seni secde etmekten ne men etti?" (el-Arâf 7/12)], أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ [Kibirlenmek mi istedin? Yoksa yücelerden mi oldun?" (Sad 38/75)] diye sorup, Allah'a üstünlük taslayamayacağını ve Adem'e kötülük yapamayacağını bildirdi. İblis ise: أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ [Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın…" (el-Arâf 7/12)] dedi. Allah: فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا [Şimdi in aşağı oradan. Çünkü senin orada büyüklük taslamak haddine değil! (el-Arâf 7/13)] âyetinden وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ "Ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın" (el-Arâf 7/17) âyetine kadar olan kısmı söyledi. Allah şöyle

---

[280] Âyetin metni: وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّى جَاعِلٌ فِى الأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّى أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

buyurdu: "İblis onlar hakkındaki zannını doğru çıkardı" (Sebe 34/20). Zannından kasıt İnsanların çoğunun şükredenler olarak bulunmayışıdır."[281]

Örnek 2:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır"* (el-Bakara 2/255)[282] ayetini tefsir ederken Hz. Peygamber'in kürsünün büyüklüğü hakkında söylediği şu rivayeti aktarmaktadır: *"Yedi kat gök, kürsüye göre, halkanın içine atılmış yedi dirhem paraya benzer"*. Aynı şekilde Ebu Zer'in Hz. Peygamber'in bu konu hakkında duyduğu *"Arş'a nispetle kürsü, yeryüzünde bir çöle atılmış bir demir halka kadardır"* rivayetini aktarmaktadır.[283]

Örnek 3:

وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ *"Ve ona büyük bir kurbanı fidye olarak verdik."* (es-Sâffât 37/107) ayetinde bulunan بِذِبْحٍ عَظِيمٍ "büyük bir kurbandan" kastın koç olduğunu ve Allah'ın ishak için fidye olarak verdiğini söylemiştir.[284] İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Zeyd tarikiyle Ebu Hüreyre'ye dayandırdığı rivayete göre Allah Rasûlü (s.a.) şöyle buyurmuş:

"Allah Teâlâ, ümmetinin yarısını bağışlamak veya şefaatimi (kıyamet gününe) saklamak arasında beni muhayyer bıraktı, ben de şefaatimi kıyamet gününe sakladım. Öyle sanıyorum ki ümmetimden büyük bir topluluk bağışlanacaktır. Şayet bunda (icabet edilecek duasında) sâlih kul benden önce geçmiş olmasaydı, bu hususta duamda acele ederdim. Allah Teâlâ İshâk'ın üzerinden boğazlanma durumunu kaldırdığında ona: "Ey İshâk iste, sana verilecek" buyurmuştu. İshâk dedi ki: Nefsim kudret elinde olan (Allah) a yemîn ederim ki şeytânın vesvese ile dürtmelerinden önce bu duada acele edeceğim; Allah'ım, Sana hiç bir şeyle ortak koşmaksızın kim ölürse onu bağışla ve cennete koy."[285]

Örnek-4:

Abdurrahmân b. Zeyd, وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ *"Ve mâmur eve"* (et-Tûr 52/4) ayetini Allah'ın gökyüzündeki evi şeklinde tefsir etmiştir. Bu konu hakkında Hz Peygamber'in *"Her gün güneş*

---

281 es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), XVII, Merkezu Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003, I, 261, 262.

282 Âyetin metni: وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ

283 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, IV, 539.

284 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIX, 602, 603.

285 İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 42.

doğduğunda yetmiş bin melek Allah'ın gökyüzündeki evine girer, bundan sonra bir daha ebedi olarak oraya dönmezler" hadisini aktarmıştır.[286]

Abdurrahmân b. Zeyd'in Kur'ân'ı sünnetle tefsirinde dikkat çeken bir husus var ki o da üçüncü rivayetteki kurban edilmek istenen Hz. İbrahim'in oğlu İsmail değil İshak görüşüdür. Günümüzde genel kabul kurban edilmek istenen kişinin İsmail olduğudur. Abdurrahmân b. Zeyd'in, Kur'ân'ı sünnetle tefsiri Kur'ân'la tefsirine oranla çok azdır.

3. Sahabe kavli ile tefsiri

Hz. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en önemli yeri sahabiler almaktadır.[287] Sahabe Hz. Peygamber dönemindeki vahyin inişine şâhid olmuştur. Hatta bazı ayetlerin nüzûl sebebi kendileri olmuştur. Aynı zamanda sahabe Kur'ân'ın anlaşılmasında bize aktarılan rivayetlerin ilk halkasında bulunmaktadır. Kur'ân'ın anlaşılmasındaki bu rollerinden dolayı müfessirler sahabilere ayrı bir önem vermektedir. Abdurrahmân b. Zeyd de ayetleri tefsir ederken sahabilerin sözlerini aktarmıştır. Burada onun tefsirindeki sahabe sözlerini inceleyeceğiz.

Örnek 1:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Ona 'Allah'tan kork' denildiği zaman, gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır! İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah, kullarına çok şefkatlidir"* (el-Bakara 2/206, 207)[288] ayetini tefsir ederken Ömer b. el-Hattâb'ın bu ayet hakkında diğer sahabeler ile geçirdiği bir olayı aktarmaktadır:

> "Ömer b. el-Hattâb nafile namazını kılıp bitirdikten sonra ağılına (bahçesine) giderdi. İçlerinde Abdullah b. Abbâs ve Uyeyne'nin kardeşinin oğlu bulunan gençleri çağırır Kur'ân okuturdu. Onlar, Kur'ân okur ve kendi aralarında müzakere ederlerdi. Öğle vakti gelince de dağılırlardı. Bir gün bu iki âyeti okudular. İbn Zeyd dedi ki: İkinci ayettekilerden maksadın Allah yolunda cihat edenlerdir. İbn Abbâs, yanında bulunanlardan bazılarına; "İki adam birbiriyle savaşıyor" dedi. Ömer: "İbn Abbâs'ın bu sözünü işitince "Sen ne söyledin?" dedi. İbn Abbâs: "Hiç bir şey, ey Müminlerin emiri" dedi. Ömer: "İki adam birbiriyle savaşıyor derken ne demek istedin?" dedi. İbn Abbâs, Ömer'den kurtulamayacağını görünce dedi ki: "Bu ayette görüyorum ki, bir kimseye, Allah'tan korkması emrediliyor o da gururuna kapılarak günaha sürükleniyor. Yine görüyorum ki; biri ben, canımı Allah'ın rızası mukabilinde satıyorum diyor, bunu yapıyor ve Allah'tan korkulmasını emrediyor. Eğer kabul

---

286 et-Taberî, Câmiü'l-beyân, XXI, 565.

287 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 230.

288 Âyetin metni: وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿206﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿207﴾

etmezse gururu onu günaha sürükler. Nefsini satın alan diğeriyle savaşır. Böylece iki kişi birbiriyle savaşmış olur". Bunun üzerine Ömer "Ey İbn-i Abbas maşallah, Allah seni dinde derin kılmış" dedi."[289]

Örnek 2:

Müfessirimiz*, "ilk cahiliye (kadınları)nın süslerini açığa vurması gibi, siz de süslerinizi açığa vurmayın"* (el-Ahzâb 33/33)[290] ayetinin tefsiri için İbn Abbâs'ın şu rivayetini aktarmaktadır:

"Ömer b. el-Hattâb, İbn Abbâs'a "Hz. Peygamber'in eşleri için inen Allah'ın ayetini وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الأُولَى ayetini gördün mü? Sadece ilk cahiliyye mi?" dedi. İbn Abbâs: "İlk olanın sonu da olur" dedi. Ömer: "Allah iyiliğini versin İbn Abbâs bunu nasıl söyledin!" İbn Abbâs; "Ey Müminlerin Emiri, bir şeyin başı varsa sonu da vardır". Ömer: Allah'ın Kitab'ından söylediğine delil getir. İbn Abbâs: "Tamam, وَجَاهِدُوا فِى اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ [Allah uğrunda hakkıyla cihad edin" (el-Hac 22/78)] ilk kez cihat ettiğiniz gibi. Ömer: "Kim cihatla emrolundu?" İbn Abbâs: "Kureyş'ten iki kabile, Mahzûm ve Abdü'ş-şems." Ömer; "Doğru söyledin" dedi.[291]

Örnek 3:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Derler ki: 'Eğer Medine'ye döner gider isek elbette azîz olanlar, zelil olanları oradan çıkaracaklardır' halbuki izzet Allah'a mahsustur ve Peygamberi ile müminlere mahsustur. Fakat o münafıklar bilmezler"* (el-Münâfikûn 63/8)[292] ayetindeki **لَيُخْرِجَنَّ الأَعَزُّ مِنْهَا الأَذَلَّ** "Azîz olanlar, zelil olanları oradan muhakkak çıkaracaklardır" kısmını tefsir ederken şu rivayeti aktarmıştır:

"İbn Zeyd dedi ki: Münafıklar, muhacirleri örtülüler "الجَلابيب" olarak isimlendirmişlerdi. İbn Übey: "O örtülülere sizi emrimle emir tayin ettim. Bunlar arasında el-Emec ve Usfân'ı el-Kedîd'e emir kıldı. Su üzerine tartışma yaşadılar. Muhacirler diğerlerine karşı galip geldi. İbn Übey: "Allah'a andolsun Medine'ye döndüğümüzde üstün olanlar zelil olanları oradan çıkaracaktır. "Ben önceden size, onlara (muhacirlere) infak etmeyin, onları öylece bıraksaydınız bir şey bulamaz ve yiyemezlerdi, onlar çıkıp, kaçarlardı" dememiş miydim. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb, Hz. Peygamber'in yanına geldi ve dedi: "Ey Resûlullah, İbn Übey'in ne dediğini duymuyor musun?" Hz. Peygamber: "Ne diyor" diye buyurdu. Ömer: "Olanları anlattı, bana izin ver onun boynunu vurayım ey Resûlullah" dedi. Resûlullah; "Yesrib halkı onu savunursa" dedi. Ömer: "Ey Resûlullah, muhacirlerden bir kişinin onu öldürmesini hoş karşılamıyorsan, Sa`d b. Muâz ve Muhammed b. Mesleme'ye onu öldürmesini emret" dedi. Resûlullah: "Ben insanların Muhammed ashâbını öldürüyor

---

289 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, III, 588, 589.

290 Âyetin metni: وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الأُولَى

291 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIX, 100.

292 Âyetin metni: يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الأَعَزُّ مِنْهَا الأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ

demesinden dolayı hoş karşılamıyorum, bana Abdullah b. Abdullah b. Übey'i çağırın" dedi. Bunun üzerine onu çağırdılar, Resûlullah: "Babanın ne dediğini görmüyor musun?" dedi. O: "Ne dedi?" Resûlullah: "Medine'ye döndüğümüzde üstün olanlar zelil olanları muhakkak oradan çıkaracaktır diyor" dedi. O: "Ey Resûlullah, Allah'a andolsun doğrudur, vallâhi sen üstünsün, o zelildir. Vallahi ey Resûlullah eğer Medine'ye gelirsen –Yesrib ehli, benim kadar anne babaya iyilik eden birisinin olmadığını kesinlikle biliyor- onların başlarını getirmeme Allah ve Resûlü razı olursa ikisinin başını kesinlikle getiririm" dedi. Resûlullah dedi ki: "Hayır". Medine'ye (Resûlullah) geldiğinde Abdullah b. Abdullah b. Übey, babası için kapıda kılıçla dikildi. Sonra babasına: "Medine'ye döndüğümüzde üstün olanlar zelil olanları muhakkak oradan çıkaracaktır? İzzet senin mi Resûlullah'ın mı kesinlikle bileceksin, vallahi onun gölgesinde bile barınamazsın. Ancak Allah'ın ve Resûlü'nün izniyle barınabilirsin" dedi. Babası: "Ey Hazrecliler! Oğlum beni evimden menediyor. Ey Hazrecliler! Oğlum beni evimden menediyor" dedi. Oğlu: "Vallahi kesinlikle barınamazsın ancak onların izniyle" dedi. Bunun üzerine adamlar orada toplandı, onunla konuştular. Oğlu: "Vallahi ancak Allah ve Resûlü'nün izniyle girebilir" dedi. Bunun üzerine Nebi'nin yanına geldiler ve olanları anlattılar. Resûlullah: "Onun yanına gidin ona söyleyin ki bıraksın ve ikame etsin" dedi. Sonra onun yanına geldiler, Nebi'nin emri gelince "evet" dedi (girmesine izin verdi)".[293]

Örnek 4:

Abdurrahmân b. Zeyd, وَالذَّارِيَاتِ ذَرْوًا *"Esip savuranlara"* (ez-Zâriyât 51/1) ayeti hakkında İbn Abbâs'ın "O rüzgardır" rivayetini aktarmaktadır.[294]

Örnek 5:

O, صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"kalpleriniz kaydı"* (et-Tahrîm 66/4) ayetini tefsir ederken şu rivayeti aktarmaktadır:

"İbn Abbâs, Ömer b. el-Hattâb'a "Ey Müminlerin Emiri bir konuda size soru sormak istiyorum, fakat sizden çekiniyorum" dedi. Ömer: "Benden çekinme" dedi. İbn Abbâs: "Allah Resûl'üne karşı kimler birbirlerine arka çıktı." Ömer: "Aişe ve Hafsa" dedi."[295]

Örnek-6:

Abdurrahmân b. Zeyd, وَكَأْسًا دِهَاقًا *"Ve dolu kadeh(ler)"* (en-Nebe 78/34) ayeti hakkında İbn Abbâs'a sorulduğunu, buna cevap olarak دِهَاقًا lafzından kastın "süreklilik" olduğunu ifade etmiştir. Yani peş peşe birbirini takip etmek anlamındadır.[296]

---

293 et-Taberî, Câmiü'l-beyân, XXII, 665, 666.
294 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXI, 481.
295 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIII, 96.
296 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIV, 40.

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde Kur'ân'ı sünnetle tefsir gibi sahabe kavlide az bulunmaktadır. Onun tefsir rivayetlerinde bulunan sahabe sözleri genelde Hz. Ömer ve İbn Abbâs'ın sözleridir. Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde geçen Hz. Ömer sözleri, rivayetlerin tariki yönünden güçlüdür. Zira Abdurrahmân b. Zeyd'in dede ve babası Hz. Ömer ailesinin mevlasıdır. Hz. Ömer'le olan birliktelikleri aktarılan sözlerin sahih olmasını desteklemektedir.

4. Tabiûn kavli ile tefsiri

Tâbiîler sahabilerin öğrencileridir. Onlar sahabilerin tefsir hakkındaki muhtelif görüşlerini sonraki kuşak olan tebeu't-tâbiîne aktarmışlardır.[297] Bu nedenle müfessirler önceki Kur'ân, sünnet ve sahabe sözlerinde bulamadığı tefsirleri, tebeu't-tâbiîn sözlerine başvurarak ayetleri açıklamaya çalışmıştır. Tefsirler de rivayet olarak aktarılmıştır fakat hüccet olarak kabul edilmesi tartışmalıdır. Tâbiûn sözlerinin hüccet oluşu onların bir meselede ortak fikir beyan etmelerine bağlanmıştır. Eğer muhtelif açıklamalar yapmışlarsa bu hüccet olarak kabul edilmemiştir.[298]

Abdurrahmân b. Zeyd kendisinden önceki kuşak olan tâbiûndan tefsire dair açıklamalar aktarmıştır. Burada onun tâbiûn sözlerine dair tefsirleri ele alınacaktır.

Örnek 1:

Müfessirimiz, *"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de."* (el-Bakara 2/262)[299] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Allah, düşmanlarına karşı cihada çıkmayanlara dedi; "Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin…" İbn Zeyd dedi ki: "Burada şart konulmuştur. (Cihada) çıkanlara az veya çok şart konulmamıştır. Çıkanlardan maksat cihada çıkanlardır." Onlar hakkında Allah şunu zikretmiştir: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِئَةُ حَبَّةٍ [Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir". (el-Bakara 2/261)]. İbn Zeyd babasının şu sözünü aktarmaktadır: "Sana cihat için bu mallardan bir şey vermen veya Allah yolunu güçlendirmen izni istendiğinde, bu sana ağır gelir ona selam vermekten bile kaçınırsın." Yine İbn Zeyd; "Selamın hayrını nehyetti" dedi ve devamında bir kadın babama, "Ey Ebû Usâme gerçekten Allah yolunda cihada çıkan bir adamı bana göster.

---

297 Ebû Zehra, *el-Mu'cizetü'l-kübra*, s. 593.

298 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 370.

299 Âyetin metni: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Çünkü onlar, ancak meyvelerini yemek için gidiyorlar. Bende bir av yeleği ve içinde oklar var. Onu ona vereyim" dedi. Bunun üzerine babam o kadına dedi ki: "Allah senin av yeleğini de oklarını da mübarek kılmadı. Çünkü sen onları vermeden önce vereceğin kişilere eziyet ettin". İbn Zeyd; "Bir adam onlara "Çıkın meyvelerinden yiyin" diyordu.[300]

Örnek 2:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."* (Âli İmrân 3/130)[301] ayetindeki **لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً** "Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin" kısmını tefsir ederken babasının (Zeyd b. Eslem) sözünü aktarmaktadır:

"İbn Zeyd, babam şöyle diyordu: Cahiliye döneminde faiz التَضعيف (paranın kat kat artırılması) ve السِّن (hayvanların yaşının artırılması) şeklinde yapılmaktaydı. Kişi için borcunda fazlalık oluyordu, vadeli borcun vakti geldiğinde ona ya borcunu öde ya da borcu arttır deniyordu. Eğer yanında bir şey varsa ödüyordu yoksa borç arttırılırdı. Eğer borcu (hayvan yaşının artırılması şeklinde ise) بنت مَخاض ise بنت لَبون olurdu ikinci sene için, sonra الحِقَّة, sonra الجَذَعَة, sonra الرَّبَاعُ sonra bu şekilde artardı.[302] Mal borcu için eğer borcunu veremezse diğer sene için borcu artırılırdı. Eğer aynı şekilde diğer sene yoksa borç tekrar artırılırdı. Yüz ise iki yüz yaparlardı, eğer veremezse sonra dört yüz yaparlardı, bu şekilde ödeyene kadar her sene borç artırılırdı. İbn Zeyd: "İşte bu لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً "Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin" ayetinin söylemek istediği şeydir."[303]

Örnek 3

---

300 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, IV, 656, 657.

301 Âyetin metni: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آَمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

302 بنت مَخاض: Küçük dişi deve demektir. Bir yaşında veya iki yaşına girecekleri kapsar. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi genelde annesinin bu dönemde hamile olmasından dolayıdır. بنت لَبون: İki yaşında veya üç yaşına girecek olan dişi develere denir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi genelde annesinin bu dönemde süt verme döneminde olmasından dolayıdır. الحِقَّة: Üç yaşında veya dört yaşına girecek olan dişi develere denir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi erkek deveyle çiftleşme zamanının geldiğinden dolayıdır. الجَذَعَة: Dört yaşındaki veya beş yaşına girecek olan dişi develere denir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi önceki dişlerinin düşmesinden dolayıdır. الرَّباعُ: Yedi yaşına giren develere denir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi bu döneme ait dört dişin peşi sıra çıkmasından dolayıdır.

303 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VI, 50, 51; İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*, s. 293, 294.

Müfessir Abdurrahmân b. Zeyd, *"Serkeşliklerinden korktuğunuz kadınlara gelince onlara nasihat veriniz, ve onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövünüz. Fakat size itaat ederlerse artık onların aleyhlerinde bir yol aramayınız, şüphe yok ki, Allah Teâlâ çok yücedir. Çok büyüktür. Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır"* (en-Nisa 4/34, 35) ayetlerini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "O kadına (serkeşlik eden) nasihat edin, eğer bundan dönüp nasihattan anlamazlarsa, yataklarında onları yalnız bırakın aynı şekilde bu yaptığınızdan da öğüt almazlarsa onu dövün. Bundan da öğüt almazlarsa erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderilir. Bundan öğüt almazsa, kadın bunun dışındaki şeyleri istemiş olur. Babam şöyle diyordu: "İki hakemin ellerinde ayırmaya yönelik bir şey yoktur. Eğer hakemler zulmün kocadan olduğunu görürlerse ona sen zalimsin, terk et derler. Bunu yapmazsa hakemler sultanın yanına gider. Eğer hakemler, kadının zulmeden olduğunu görürlerse ona zalimsin, terk et derler. Eğer yapmazsa hakemler sultanın yanına gider. Hakemlerin ellerinde ayırmaya yönelik bir şey yoktur."[304]

Örnek 4:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprak ile teyemmüm edin"* (en-Nisa 4/43)[305] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "İbn Zeyd ded ki: Kendisine su getirecek birisini bulamayan hasta, buna gücüde yetmeyen, kendisinin bir yardımcısı ve hizmetçisi de yoksa, suyu almaya güç yetiremiyorsa, yanında suyu verecek yoksa ve kendisi de gidip alamıyorsa teyemmüm alır vakit girmişse namazını kılar. Bunların hepsi babamın sözü: "Eğer suyu alamıyorsa ve suyu getirecek biri de yoksa namazı terk etmez, o yolcudan daha çok özür sahibidir".[306]

Örnek 5:

Müfessirimiz, *"Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha güzeliyle veya aynı selâmla karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır."* (en-Nisa 4/86)[307] ayetini tefsir ederken babasının sözünü aktarmaktadır: *"Her Müslümanın verilen selama ondan daha güzel selam vermesi bir haktır. Eğer İslam ehli olmayan biri selam verirse ona söylediğinin misliyle selam verilir".*[308]

---

304 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VI, 722.

305 Âyetin metni: وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا

306 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 61, 62.

307 Âyetin metni: وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا

308 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VII, 276.

Abdurrahmân b. Zeyd tâbiûn sözlerini aktarırken genelde babası Zeyd b. Eslem'den faydalanmıştır. Zeyd b. Eslem'in sözleri ise daha çok ahkama dairdir. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'in fıkhi meselelerde en önemli kaynağı Zeyd b. Eslem olduğu söylenebilir. Abdurrahmân b. Zeyd tefsirinin rivayet yönü bu şekildedir. Bundan sonra onun tefsir rivayetlerinde bulunan dirayet yönü incelenecektir.

B. DİRAYET YÖNÜ

Kur'ân erken dönemden itibaren farklı anlayışlar çerçevesinde tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabe Kur'ân'ı tefsir ederken farklı yöntemlere başvurarak Hz. Peygamber'in tefsirlerini içeren rivayetlerle beraber ilk defa re'y ile tefsir etme geleneği başlatmıştır. Bu dönemde re'y ile tefsir; Arap dilindeki şiir ve nesirden istişhâd, akıl, mantık ve anlayış gücünü kullanarak fikir yürütme ve gerektiğinde ehl-i kitaptan istifade etme şeklindeydi.[309] Fakat başta Arap dili çerçevesinde gerçekleşen bireysel girişimler daha sonra artarak devam etti ve büyüdü. Bunun neticesinde farklı örfler, çeşitli ilimler, dallanan görüşler ve ayrışan akideler tefsir içerisinde yer buldu.[310] İşte bu nedenle dirayet tefsiri "müfessirin yalnızca rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat ve çeşitli ilimler yanında kendi bilgi birikimi ve re'yine dayanarak yaptığı tefsirdir"[311] şeklinde tanımlanmıştır.

Dirayet tefsiri müfessirin re'yine dayalı bir yöntem olduğundan dolayı câizliği tartışmalı bir hal almıştır. Câiz görmeyenler genelde Hz. Peygamber'in "Kur'ân'ı kendi görüşüyle tefsir eden kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" ve "Kim kendi içtihadıyla Kur'ân hakkında bir şey söylerse, isabet etse bile hata etmiş olur" hadislerini delil olarak göstermiştir.[312] Câiz görenler ise bunlara karşılık Muaz b. Cebel hadisini delil göstermiştir: "Hz. Peygamber, Muâz b. Cebel'i Yemen'e göndereceği vakit ona sorar 'Orada nasıl hükmedeceksin?' Muâz cevap olarak 'Allah'ın Kitabıyla hükmederim' Hz Peygamber tekrar sorunca 'Onda bulamazsan ne yaparsın?' Muâz cevap olarak 'Resûlullah'ın sünnetiyle hükmederim' Hz. Peygamber 'Onda da bulamazsan ne yaparsın' sorusunu sorunca Muâz 're'yimle ictihâd ederim' cevabını vermiştir".[313] Burada Muâz

309 Baş, a.g.m., s. 27.
310 ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 108.
311 ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 49,50; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 159.
312 Tirmizî, Tefsir, 1.
313 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 382.

b. Cebel'in ictihad ederim cevabına Hz. Peygamber'in hoşnut olması, re'yin câiz olduğunu gösteren bir delil olarak kullanılmıştır.

İbn Teymiyye bu konu hakkında mücerred re'y ile tefsir haramdır dedikten sonra selefin bilmedikleri şeylerle Kur'ân'ı tefsir etmekten kaçındıkları fakat dil ve şeriat yönünden bilerek yapılan tefsirin herhangi bir sorun teşkil etmediğini ifade etmiştir.[314] Bu şekilde câiz görmeyenler için aslında mücerred re'yin makbul olmadığı ortaya çıkarken câiz görenler içinde belli bir sınır çizilerek re'yle tefsir yapılabilmesi için müfessirin ilim sahibi olması şart koşulmuştur.

Abdurrahmân b. Zeyd de kendi döneminin önemli âlimlerinden biri olarak Kur'ân ayetleri hakkında gerekli açıklamalar yaparken Arap dilinden faydalandığı gibi kendi re'yini yansıtan tefsirlerde yapmıştır. Fakat bu re'y ile tefsiri mücerred re'y değil makbul olarak kabul edilen ilme dayalı re'ydir. Burada Abdurrahmân b. Zeyd'in tefsirlerindeki dirayete dayalı rivayetleri incelenecektir.

1. Kelâmi meselelere değinmesi

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde kelâmla ilgili konulara değinen tefsirler bulunmaktadır. Fakat tam anlamıyla belli bir mezhebe ait görüş ifade ettiğini söylemek güçtür. Hikmet, imanın mahiyeti, kader, cennet ve cehenneme dair konulara değinerek bunlar hakkında açıklamalar yapmıştır. Burada onun bu tür tefsirleri ele alınacaktır.

a. Hikmet:

Örnek 1:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar"* (el-Bakara 2/269)[315] ayetindeki hikmeti "dindeki akıl"[316] olarak tefsir ederken farklı bir rivayette hikmeti sadece "akıl" olarak tefsir etmiştir.[317]

Hikmete dair ikinci örnek:

---

314 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIII, 374.

315 Âyetin metni: يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الأَلْبَابِ

316 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 10, 11.

317 İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*, s. 275.

وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ "Onlara Kitabı ve hikmeti öğretsin" (el-Bakara 2/129) ayetindeki hikmeti daha da açıklayarak şöyle tefsir etmiştir*: "Kitap'tan maksat Kur'ân'dır. Hikmet ise din ancak onunla bilinir, aynı zamanda ancak hikmetle öğretilir. Hikmet dindeki akıldır. Hikmet olmadan ayetten faydalanılmaz. Hikmet Allah'ın kalpte yarattığı bir şeydir, onunla onu aydınlatır".*[318] Farklı bir rivayette, *"Bütün iyiliğe emir ve kötülükten nehiy hikmettir"* şeklinde tefsir ettiği aktarılmaktadır.[319]

Abdurrahmân b. Zeyd'e göre hikmet akıldır. Fakat bu aklın asıl özelliği dinin getirmiş olduğu emir ve nehiylere bağlı olmasıdır. Hikmetin mahiyetine değinerek onun kalbi aydınlatan bir şey olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklaması Abdurrahmân b. Zeyd'in akla olan itimadını göstermektedir. Pratikte ise ayetleri yorumlarken sadece rivayete bağlı kalmayıp, aynı zamanda Arap dili çerçevesinde te'villere başvurması ve kendi görüşlerini ifade etmesi onun ayetleri yorumlarken aklı işlevsel kıldığını göstermektedir. Ayrıca Medine tefsir ekolü içerisinde anılan Abdurrahmân b. Zeyd, bu ekolün sadece rivayete bağlı bir ekol olmadığını bununla beraber akla önem veren, gerektiği yerde te'vile başvuran bir yapısının olduğunu göstermektedir.

b. İmanın mahiyeti:

Örnek 1:

Müfessirimiz, *"Bunun üzerine Lût, ona (İbrahim'e) iman etti. İbrahim, 'Ben, Rabbime (gitmemi emrettiği yere) hicret edeceğim. Şüphesiz O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir' dedi"* (el-Ankebût 29/26)[320] ayetinde فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ "Bunun üzerine Lût, ona (İbrahim'e) iman etti" kısmını şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Lût onu tasdik etti, İbrâhîm'i tasdik etti. Görmedin mi Müminleri Resûlullah'ın getirdiğine iman etmediler mi? Burada iman, tasdiktir. إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي "Ben, Rabbime (gitmemi emrettiği yere) hicret edeceğim" hicreti Şâm'aydı."
>
> Devamındaki farklı rivayette:

---

318 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 575, 576, 577.

319 İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd*, s. 231.

320 Âyetin metni: فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Bir adamla konuşan kurt hadisinde, adam Hz. Peygamber'e olayı anlattı. Resûlullah dedi ki: "Ben, Ebubekir ve Ömer ona iman ettik", Ebubekir ve Ömer onunla beraber değildi. Buradaki imandan kasıt onu tasdik ettim anlamındadır."[321]

Örnek 2:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"O Allah ki, O'ndan başka ilah yoktur. Melik'tir; Kuddûs'tur; Selam'dır; Mümin'dir"* (el-Haşr 59/23)[322] ayetindeki Mümin lafzını tasdik eden ve mûkin olarak tefsir etmiştir. *"Rabbine iman eden insanlar mümin olarak isimlendirilir. Rableri de onların imanlarına iman eder, yani tasdik eder. Bu şekilde isimlendirilir"* demektedir.[323]

Örnek 3:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Bedevîler 'İman ettik' dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, 'iman ettik' demeyin.) 'Fakat boyun eğdik' deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir"* (el-Hucurât 49/14)[324] ayetindeki bedevilerin amellerinin imanlarını tasdik etmediğini bu nedenle Allah'ın onlara cevap olarak "iman etmediniz ancak teslim oldunuz" cevabını vermiştir. Müminlerin ise amellerinin imanlarını tasdik ettiğini ifade etmiştir. Bunlardan "kim ben müminim derse doğru söylemiştir. Kimde sözde imanı benimser fakat amel etmezse yalan söylemiştir, sâdık değildir" şeklinde tefsir etmiştir.[325]

Örneklerde görüldüğü gibi Abdurrahmân b. Zeyd, imanı tasdik olarak tefsir etmiştir. Aslında bu tefsir imanın kelime anlamıdır.[326] İmanın kelime anlamının tasdik olduğu konusunda ittifak eden kelam âlimleri, onun terim anlamı hakkında farklı görüşler ileri sürer. İmanı sadece kalple tasdik olarak savunanlar genelde Eş`ari ve Maturidi kelam âlimleridir. Aynı zamanda tasdikle beraber dille ikrarıda şart koşarlar. Bunun nedeni ise kalpteki imanın tebliğ edilip insanlara açıklanmasıdır.[327] Abdurrahmân b. Zeyd'in iman hakkındaki görüşü elimizdeki

---

321 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVIII, 384, 385.

322 Âyetin metni: هُوَ اللّٰهُ الَّذى لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ

323 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXII, 552.

324 Âyetin metni: قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا ۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاِيمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ ۖ وَاِنْ تُطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ اَعْمَالِكُمْ شَيْـًٔا ۚ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

325 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXI, 389, 390.

326 el-Cürcânî, *Mu`cemu't-Ta'rîfât*, s. 37.

327 Baktır, Mehmet, "İmanın Temellendirilmesi", *Cumhuriyet Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, sy. 2, 2002, s. 128, 129.

rivayetlere göre dille ikrar olmaksızın sadece tasdiktir. Bu görüşü onu Eş`ari ve Maturidi çizgisine yakınlaştırırken Mürcie ve Kerramiye mezheplerinden uzaklaştırmaktadır. Nitekim Mürcie ve Kerramiye mezheplerine göre iman, kalbin tasdiki ve dinin gereklerini yerine getirme şartı olmaksızın dille ikrardır.[328]

c. Kader:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Allah'ın emri, takdir edilmiş bir kaderdir."* (el-Ahzâb 33/38)[329] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Bütün eşyaları yaratmadan önce Allah'ın ilmi kendisiyle idi, bir mahluk yaratmak, onlara emretmek ve nehyetmek, itaatkar olanlara mükafat vermek ve günahkarlara ceza vermek için ilminde tasarladı. Bunun üzerine tasarlayınca onu takdir etti. Takdir edince yazıldı ve onu gizledi. Onu Ğayb ve Ümmü'l-Kitâb olarak isimlendirdi. Mahlukatı bu kitaba göre yarattı: Onların rızıkları ve ecelleri, onlara isabet edecek şiddet ve rahat şeyler, yazılı olan kitaptadır. İbn Zeyd: أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ [İşte onlara kitaptan (kendileri için yazılmış ömür ve rızıklardan) payları erişir. Sonunda kendilerine melek elçilerimiz, canlarını almak için geldiğinde…" (el-Arâf 7/37)] ayetini okudu. Mukadder olanı tasarlayıp takdir eden Allah'ın emrinden başka bir şey olmaz aynı zamanda bu takdir ve kitap dışında da bir şey olamaz. Tasarlayıp takdir ettikten sonra onu yarattı. أَمْرُ اللَّهِ "Allah'ın emri" üzerine gerçekleştirdi ve tamamladı. Bunun üzerine mahluku yarattı; قَدَرًا مَقْدُورًا "Takdir edilmiş bir kaderdir". Takdirini ve emrini gerçekleştirmek istedi. Bunun üzerine kullarından kendisini razı edecek itaati istedi. Eğer kulları itaati gerçekleştirirse onlardan razı olur. Allah isterse takdirini, tedbirini ve emrini gerçekleştirir. Eğer onların cehennem ehlinden olmalarını ve cehennem ehlinin amellerini yapmalarını dilerse bu gerçekleşir. O, Fa`alün limâ yürîd olarak isimlendirilir."[330]

Kader konusunda Abdurrahmân b. Zeyd'in görüşünü değerlendirmeden önce kaderi ikiye ayırmak gerekir. Bunlardan ilki insan dışındaki varlıkların kaderi, ikincisi ise insanların iradesiyle ilgili kaderdir. Abdurrahmân b. Zeyd, insanda dahil bütün varlıkların belli bir kadere göre yaratıldığı düşüncesindedir. Mahlukatın rızıkları, ecelleri ve onların yaşayacakları bütün iyi ve kötü hadiselerin önceden yazılıp takdir edildiğini ifade etmiştir. Kaderin ikinci kısmı olan insan iradesine dair görüşü ise daha çok Allah'ın kudretine dayanan cebri bir anlayış arzetmektedir. Bununla beraber Abdurrahmân b. Zeyd'in kadere dair görüşünü tam anlamıyla ortaya koyacak verilerden yoksunuz.

---

328 Baktır, a.g.m., s. 129.

329 Âyetin metni: وَكَانَ اَمْرُ اللهِ قَدَرًا مَقْدُورًا

330 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIX, 119, 120.

d. Cennet ve cehennem:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Andolsun, biz Zikir'den sonra Zebur'da da: 'Şüphesiz Arz'a salih kullarım varisçi olacaktır' diye yazdık"* (el-Enbiyâ 21/105)[331] ayetinin tefsirini şu şekilde yapmıştır:

> "Salihlere miras olarak bırakılan cennettir. İbn Zeyd, وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ [(Onlar da) Dediler ki: "Bize olan va'dinde sadık kalan ve bizi bu yere mirasçı kılan Allah'a hamd olsun ki, cennetten dilediğimiz yerde konaklayabiliriz. (Salih) Amellerde bulunanların ecri ne güzeldir" (ez-Zümer 39/74)] ayetini okudu. Cennet yeryüzünden başlar sonra derece derce yukarı yükselir. Nâr'ın başlangıcı yeryüzüdür. Aralarında perde ve duvar vardır. Kimse bu duvarı bilmez. Sonra şu ayeti okudu: بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ ["… bir sur ki, onun içinde rahmet vardır, dış yönünde de azâb" (el-Hadîd 57/13)] yeryüzünden başlar aşağı doğru gider. Cennetin dereceleri de semaya doğru yükselir."[332]

Kelamın semiyât kısmında mütalaa edilen cennet ve cehennem konuları hakkında görüş bildiren Abdurrahmân b. Zeyd, cennet ile cehennem arasında perde bulunduğunu ifade ettikten sonra cennet mertebelerinin yeryüzünden başlayarak semaya doğru artığını, cehennem mertebelerinin ise yeryüzünden başlayarak aşağıya doğru indiğini ifade etmiştir.

2. Fıkhi hükümlere temas etmesi

İmam Mâlik (ö. 179/795) ile aynı dönemde yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd, fıkhın geçirmiş olduğu tarihsel süreç hakkında bilgi sahibidir. Arap ve mevali fıkıhçılarını şu şekilde ifade etmiştir:

> "Abâdile yani Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. ez-Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve İbnü'l-Âs vefat ettiklerinde Medine dışındaki bütün yerlerde fıkıh mevalinin elindeydi. Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh, Yemen'de Tâvûs, Yemâme'de Yahya b. Ebî Kesîr, Basra'da el-Hasan el-Basrî, Kûfe'de en-Nehaî, Şam'da Mekhûl ve Horosan'da Atâ el-Horosanî fakîh olarak bulunmaktaydı. Medine'de ise Allah Kureyşli birine nasip etti. Medine ehlinin fakîhi kuşkusuz Said b. el-Müseyyeb'dir."[333]

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde az da olsa fıkhi hükümlere dair açıklamalar bulunmaktadır. Elimizdeki verilerden çıkardığımız sonuca göre fıkhi konularda daha çok Zeyd b. Eslem'den istifade etmiştir. Nitekim fıkhi konulardaki açıklamaları genelde Zeyd b. Eslem'in görüşleri zikredilerek açıklanmıştır. Burada Abdurrahmân b. Zeyd'in fıkha dair bazı açıklamalarını vermeyi uygun gördük.

---

331 Âyetin metni: وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ

332 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVI, 436.

333 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 354; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 404.

a. Hac ve umre:

Örnek 1:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Şüphesiz Safa ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir"* (el-Bakara 2/158)[334] ayetindeki **وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ** kısmını *"kim gönlünden koparak bir hayır işlemek isterse umre yapsın"* şeklinde tefsir etmiştir. *"Hac farzdır, umre nafiledir. Umre insanlardan herhangi birine vacip değildir"*[335] ifadesini kullanan Abdurrahmân b. Zeyd, haccı farz, umreyi ise nafile olarak kabul etmektedir.

Örnek 2:

Müfessirimiz, *"Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır"* (Âli İmrân 3/97)[336] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir: *"Nafakaya gücü yeten, bedeni sağlam olan ve yol azığı olan içindir. Eğer bedeni hacca güç getiremiyorsa mal gücü de olsa ona hac yoktur şunun gibi; bedeni sağlam fakat malı yok ve gücüde yok. Derler ki; "Yolculuğa mükellef değildir"*.[337] Burada hacca mükellef olanların ne gibi şartlara haiz olması gerektiği hakkında bilgi vermiştir.

b. Mehir ve kadınlara mirasçı olma:

Örnek 1:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışlarlarsa, onu da afiyetle yiyin"* (en-Nisa 4/4)[338] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir: *"**النِحلة** Arap dilinde vâcib anlamındadır. Burada kadınların ancak*

---

334 Âyetin metni: إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

335 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 729.

336 Âyetin metni: وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا

337 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, V, 616.

338 Âyetin metni: وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا

vâcib bir şey (mehir) mukabili nikahlanacaklarını bildirmektedir. Bu sadaka olarak isimlendirilir, vâcibtir. Hz. Peygamber'den sonra nikahlanacak olan herkesin, vâcib olan sadakayı (mehir) vermesi gerekir. Yalan ve haksız yere sadaka bildirilmesi uygun değildir".[339] Abdurrahmân b. Zeyd'e göre Hz. Peygamber'den sonra mehir vâcip olmuştur.

Örnek 2:

Abdurrahmân b. Zeyd, *"Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir"* (en-Nisa 4/19)[340] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Yesrib yani bu şehirde miras şu şekildeydi. Bir adam öldüğünde oğlu babasının kadınına mirasçı olurdu. Annesine mirasçı olduğu gibi. (Anne veya kadın) buna engel olmaya güç yetiremezdi. Eğer mirasçı isterse onları alırdı. Babasının almış olduğu gibi. Eğer mirasçının hoşuna gitmezse onlardan ayrılırdı. Eğer küçük ise büyüyene kadar hapsedilirdi. Bunda sonra isterse alır isterse ayrılırdı. İşte bunun üzerine Allah'u Teala şunu buyurdu: "Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir".[341]

Bu rivayette cahiliye dönemine ait bir hüküm olan babanın eşine mirasçı olma hükmünün İslam'ın gelmesiyle kaldırıldığını ve helal olmadığını ifade etmiştir.

c. Cuma namazı vakti alışveriş:

Müfessir Abdurrahmân b. Zeyd, *"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır"* (el-Cuma 62/9)[342] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Müezzini duyduğunuzda ona cevap verin, yavaş olmaksızın hızlıca gidin. Nebî zamanında iki ezan dışında başka ezan yoktu. Bunlar minbere otururken okunan ezan ve namaz için okunan kamettir. Bu sonradan insanların ortaya çıkardığı bir şeydir. İmam minbere oturduğu zaman ezanı duyan için alışveriş helal değildir. Şunu okudu; "Hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın". Onlara başka şeyleri terk etmeleri emredilmedi. Alışverişi haram kıldı sonra namaz bitince izin verdi."[343]

Bu rivayette ezan hakkında bilgi verdikten sonra Cuma namazı sırasında alışverişin helal olmadığını ifade etmiştir.

3. Şiirle İstişhâd

---

339 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VI, 381.

340 Âyetin metni: يَا اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا

341 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VI, 525.

342 Âyetin meali: يَا اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوا اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

343 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXII, 641.

Şiirle istişhâd erken dönem tefsir faaliyetlerinde kullanılan başlıca yöntemlerden biridir. Sahabe döneminde Kur'ân tefsir edilirken şiirlere başvurulmuştur. Örneğin,

> "Hz. Ömer bir gün minberdeyken "Ey insanlar أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ (en-Nahl 16/47) ayeti hakkında ne dersiniz?" diye sorunca, insanlar sustu. Huzeyl kabilesine mensup bir adam dedi ki; "Bu bizim lehçemizdir, ey Müminlerin Emiri, تَخَوُّفٍ lafzı 'eksiltmek' anlamındadır". Hz. Ömer; "Araplar şiirlerinde bunu bu şekilde biliyorlar mı?" deyince adam; "Evet, bizim kabilenin şairi Ebû Kebîr el-Hüzeylî irileşmiş ve dolmuş haldeki hörgücü yolculuk dolayısıyla eksilen, zayıflayan devesini şu beytiyle tavsif etmektedir:
>
> تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرِدًا كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبعَةِ السَّفَنُ
>
> Yolculuk onun üst üste yığılmış ve semirmiş hörgücünü eksiltip durdu.
> Tıpkı keserlerin kayın dalını eksiltip inceltmeleri gibi."[344]

Gerçekleşen bu olay şiirle istişhâdın tefsirdeki en eski örneğidir.[345] Sahabe döneminde başlayan şiirle istişhâd, tâbiûn döneminde örnekleri görülmüştür. Etbau't-tâbiîn döneminde ise şiirle istişhâd daha da genişlemiştir.[346] Abdurrahmân b. Zeyd erken dönemde var olan şiirle istişhâd yöntemini en çok kullananlardandır. Onun şiire dair bakış açısını ortaya koyan en iyi örnek şudur:

"Şairlere gelince onlara da azgınlar uyar. Görmez misin ki onlar, her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar ve yapmadıkları şeyleri söylerler. Ancak iman edenler, sâlih amellerde bulunanlar ve Allah'ı çokça zikredenler ile zulme uğratıldıktan sonra zafer kazananlar (veya öçlerini alanlar) başka. Zulmetmekte olanlar, nasıl bir inkılaba uğrayıp devrileceklerini pek yakında bileceklerdir" (eş-Şuarâ 26/224-227) ayetlerini tefsir ederken babasının yaşadığı bir olayı aktarmaktadır:

> "Bir adam babama; "Ey Ebû Usâme sen Allah'ın şairler hakkında söylediği 'Şairlere gelince onlara da azgınlar uyar. Görmez misin ki onlar, her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar ve yapmadıkları şeyleri söylerler' sözünü gördün mü?" Babam ona dedi ki; "Bu müşrik şairler içindir, mümin şairler için değildir. Allah'ın şu sözünü görmüyor musun? "Ancak iman edip iyi ameller işleyenler başka…" Adam; "Ebû Usâme beni ferahlattın, Allah'ta seni ferahlatsın" dedi."[347]

---

344 el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 332; Atmaca, Gökhan, "Hz. Ömer'in Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII, sy. 24, 2011, s. 79; "Eğe'nin ok ağacını törpüleyerek inceltmesi gibi, taşıdığı yük devenin hörgücünü ve tüylerini azalttı" şeklinde çevirende vardır; Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 2. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, s. 137.

345 Öğmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri : (II. / VIII. Asır Çerçevesinde)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010, s. 141.

346 eş-Şihrî, *a.g.e.*, s. 305.

347 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVII, 677, 678.

Bu örnekte Abdurrahmân b. Zeyd, Zeyd b. Eslem'in yaşadığı olayı kullanarak aslında kendi görüşünün de bu yönde olduğunu bize bildirmektedir. Ona göre şiir iki türlüdür. Bunlardan ilki müşriklerin hevasına uyarak söyledikleri şiirlerdir ki bunlar menedilmiştir. İkinci tür şiirler ise câiz olan müminlerin söylediği şiirlerdir. Abdurrahmân b. Zeyd bu bakış açısına göre Kur'ân'ı şiirle istişhâd etmiştir. Buna şu şiir istişhâdları örnek gösterilebilir.

Örnek 1:

Müfessirimiz, **وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا** *"…bize bağışta bulun"* (Yûsuf 12/88) ayetini "müsamaha göster" şeklinde tefsir etmiş ve buna şu şiiri istişhâd etmiştir:

تَصدق عَلينا يا ابن عَفوان واحتسب وأَمِّر علينا الأَشعرىَ لياليا[348]

Ey İbn Affân bize müsamaha göster bunun ecri (Allah'tandır)
Eşariyyi[349] bize geceleri emir tayin et.

Örnek 2:

لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُونِ *"… şayet bunak demezseniz"* (Yûsuf 12/94) ayetini şu şekilde tefsir etmiştir*: "Aklı olmayana* ***المُفَنَّدُ*** *denir. Aynı zamanda "akletmez" derler."* Bu görüşüne şu şiiri istişhâd etmiştir:

مَهلاً فإن مِن العُقولِ مُفَنَّدًا[350]

Dur hele! Akıllılardan akletmeyen var.

Örnek 3:

348 el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, III, 74.

349 Ebû Mûsâ el-Eşarî'dir. es-Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî, *Tefsirü'l-Kur'ân* (thk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrâhim), I-VI, Dâru'l-Vatan, Riyad 1997, III, 61.

350 es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 328.

Abdurrahmân b. Zeyd, **هُوَ الَّذِى أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ** (en-Nahl 16/10)[351] ayetindeki **تُسِيمُونَ** lafzını "otlatırlar" şeklinde tefsir etmiş, **الإسامة** kelimesini ise "otlak" olarak açıklamıştır. Bu görüşüne Ahtal'ın (ö. 92/710-11)[352] şu şiirini istişhâd etmiştir:

مِثل ابنِ بَرعَةَ أو كآخَرَ مِثلِه أَولَى لك ابنَ مسِيمَة الأجمالِ

Bez`a'nın oğlu gibi veya başkası gibi
Develerin çobanın oğlu olmak sana daha evladır.[353]

Örnek 4:

أَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِى السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّى بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (Sebe 34/11)[354] ayetindeki **السَّرْدِ** lafzının tefsirini "halka" olarak yapmıştır. Bu görüşüne Küseyyir Azze'nin (ö. 105/723) şu şiirini istişhâd etmiştir:

أجادَ المُسدِّى سَرْدَها وأذالَها

Zırhı yapan zırhın kuyruğunu uzattı ve zırhın halkalarını çok sağlam yaptı.
Derler ki: Onu genişletti ve onun halkasını çok sağlam yaptı.[355]

Örnek 5:

Abdurrahmân b. Zeyd, **وَأَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ** (el-Cin 72/14)[356] ayetindeki **الْقَاسِطُونَ** lafzını şu şekilde tefsir etmiştir: **المُقْسِط** "adil" demektir, **الْقَاسِطُ** ise "zalim, adaletsiz" anlamındadır. Bu görüşüne şu şiiri istişhâd etmiştir:

فَسَطنا على الأملاكِ فى عَهْدِ تُبَّعٍ ومِنْ قَبْلِ ما أذرَى النُّفُوسَ عِقابَها[357]

Tubba döneminde başkasının hukukuna zulmettik,

---

351 Âyetin meali: "O, sizin îçin gökden su indirendir. İçilecek (ler) bundan, içinde (hayvanlarınızı) yaymakta olduğunuz ot (lar) da bundandır."

352 Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. Salt, *Dîvânü'l-Ahtal* (thk. Mehdi Muhammed Nasırüddin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, s. 258.

353 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIV, 183.

354 Âyetin meali: "Geniş, uzun zırhlar yap ve zırh halkalarını güzelce tanzim et ve iyi amel işleyin. Şüphe yok ki, Ben ne yapar olduklarınızı görücüyüm."

355 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIX, 223, 224.

356 Âyetin meali: "Kuşkusuz içimizde müslüman olanlar da var, hak yoldan sapanlar da var…"

357 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIII, 334.

İnsanlar onun cezasını önceden bilmiyordu.

Örnek 6:

يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ (el-Mutaffifîn 83/25)[358] ayetindeki رَحِيقٍ مَخْتُومٍ lafzını içki olarak tefsir etmiştir. Buna Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680)[359] şu şiirini istişhâd etmiştir:

يَسْقُون مَنْ وَرَدَ البرِيصَ عليهم بَرَدَى يُصَفّقُ بالرَّحيقِ السَّلْسَلِ[360]

[O güzel insanlar] huzurlarına çıkmak üzere Berîs'e varanlara
Bakraç bakraç içirirler o berrak, içimi hoş Beradâ suyundan.[361]

Şiirle istişhâd Kur'ân'da bulunan kelimlerin orijinal anlamını bulmada müfessirler için vazgeçilmez bir yöntem olmuştur. Nitekim Arap tolumunda şifahi gelenek yazılı gelenekten daha ön plandaydı. Toplum içerisinde bulunan şairler, şiir söylerken kendi dönemlerinin kelime hazinesini kullanarak söylemişlerdir. Cahiliye ve İslamın ilk devirlerinde söylenen şiirler dönemlerini yansıttığından dolayı müfessirler tarafından muğlak ve müphem kelimelerin anlamlarını tayin etmek için kullanılmıştır.[362] Yukarıda bazı örneklerini vermiş olduğumuz Abdurrahmân b. Zeyd'in şiirle istişhâd örnekleri, onun tefsir anlayışının önemli bir unsurudur. Elimizdeki verilerden çıkardığımız sonuca göre Abdurrahmân b. Zeyd yaşadığı dönem itibariyle şiirle istişhâdı en çok kullanan müfessirlerdendir.

4. Dilbilimsel Tefsir

Kur'ân nâzil olduğu toplumun diline ve üsluplarına uygun olarak indirilmiştir. Sahabe ve tâbiûn döneminde kullanılan dil büyük ölçüde homojen olduğundan dolayı Kur'ân'ın lafız ve terkiplerini anlamada zorluk çekmiyorlardı.[363] Bununla beraber sahabilerin Kur'ân'ın bazı lafızlarını anlamadığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu tür rivayetler dilbilimsel tefsirin ilk nüveleridir. Geçen zaman ve kültürel değişimler toplumun homojen yapısını bozarak kullanılan

---

358 Âyetin meali: "Onlara, mühürlü (el değmemiş) saf bir içecekten içirilir."

359 el-Ensârî, Ebü'l-Velid el-Münzir el-Hazreci Hassan b. Sâbit, *Dîvânu Hassân b. Sâbit el-Ensârî* (thk. Abdullah Senra), Dâru'l-Marife, Beyrut 2006, s. 195.

360 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXIV, 215.

361 Burada şair *yusaffiku* fiilni müzekker olarak kullanmıştır, çünkü bu fiilin lafzen fâili Beradâ olsa da, anlam olarak fâil, *mâ'u beradâ* [Beradâ suyu] ifadesidir; Zemahşeri, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Keşşâf Tefsiri = El-Keşşaf an haka'iki gavamidı't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vil (metin-çeviri)*, (ed. Murat Sülün), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016, I, 244.

362 eş-Şihrî, a.g.e., s. 298-304.

363 Emin, Ahmet, *Fecrü'l-İslâm*, Müessesetü Hindevi, Kahire 2012, s. 215, 216.

dilin değişimine sebep oldu. Neticede Kur'ân'ın anlaşılması zorlaştığından dolayı ihtiyaca binaen dil ilimlerinin teşekkülüyle tefsirde dilbilimsel yöneliş gerçekleşti. Bu şekilde tefsir ikiye ayrılarak seleften nakledilen bilgilerle beraber dilbilim tefsirlerde ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandı.[364]

Sistemli dilbilimsel tefsirlerin ortaya çıktığı dönemin ilk zamanlarında yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd, Kur'ân'ı tefsir ederken bu yöntemi uygulamıştır. Fakat bunu yaparken Fuad Sezgin'inde Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri hakkında ifade ettiği gibi "ekseriyeti lügavi açıklamalar"[365] olan Garibu'l-Kur'ân tarzı bir yaklaşım içerisindedir. Garîbu'l-Kur'ân ıstılah olarak "Kur'ân'daki muğlak, üstü kapalı, anlaşılması güç, muhtelif Arap lehçelerine ait veya aslen yabancı olup Arapçalaştırılmış kelimelere verilen isimdir". Bu şekilde Kur'ân'da bulunan izaha muhtaç kelimlerin açıklanmasına Garîbu'l-Kurân tefsiri denmektedir.[366] Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerine bir bütün olarak baktığımızda genel olarak bu tür bir dilbilimsel yöntem hakimdir. Bu yöntemi kullanırken genel olarak anlaşılması güç lafızları açıklamakla yetinmiştir. Burada onun bu yönteme dair rivayetleri ele alınacaktır.

Örnek 1:

Abdurrahmân b. Zeyd, وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (el-Bakara 2/63)[367] ayetindeki الطُّورَ kelimesinin Arapça "dağ" anlamında Süryanice bir kelime olduğunu ifade etmiştir.[368]

Örnek 2:

صِبْغَةَ اللهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ (el-Bakara 2/138)[369] ayetindeki صِبْغَةَ lafzını "din" olarak tefsir etmiştir.[370]

---

364 Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 127, 128.

365 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabi*, I, 88.

366 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* I, 119; Gümüş, Sadreddin, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", MÜİF. Dergisi, sy. 5-6, İstanbul 1993, s. 11.

367 Âyetin meali: "Hani, (Tevrat ile amel edeceğinize dair) sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağını da tepenize dikmiş ve 'Sakınasınız diye, size verdiğimiz Kitab'ı sıkı tutun, onun içindekileri düşünün (gafil olmayın)' demiştik."

368 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 50.

369 Âyetin meali: "(Biz) Allahın boyasıyle (boyanmışızdır). Allah'dan daha güzel boyası olan kim? Biz ona kulluk edenleriz."

370 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 605.

Örnek 3:

Müfessirimiz, *"Allâh, bahire, sâibe, vasile ve hâm diye bir şey yapmamıştır. Fakat inkâr edenler, Allah'a yalan uyduruyorlar ve çokları da akıl erdiremiyorlar."* (el-Mâide 5/103)[371] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "Bu Câhiliye döneminde geçerli bir uygulmaydı, şimdi yok. Bahîre; bir adam dişi devenin kulağını keser sonra onu cariyesi ve kölesi gibi azad ederdi, onun ne sütü sağılırdı ne de ona binilirdi. Sâibe; kesmeksizin onu azad etmektir. Hâm; peş peşe yedi dişi doğurursa sırtı korunmuştur, ne binilir ne de yük taşıtılır. Vasîle; koyunlardandır, peş peşe yedi dişi doğurursa eti yenmekten korunmuştur."[372]

Örnek 4:

قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا *"Ona olan aşkı yüreğine işlemiş"* (Yûsuf 12/30) ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

"**الشَّغَفَ** ile **الشَّعَفَ** farklıdır. **الشَّعَفَ** lafzı nefret, bu`z anlamında **الشَّغَفَ** ise aşk, sevgi anlamındadır."[373]

Örnek 5:

Abdurrahmân b. Zeyd, **قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ** (el-İsrâ 17/84)[374] ayetindeki **عَلَى شَاكِلَتِهِ** kısmını **عَلَى دِينِهِ** şeklinde tefsir etmiştir. **شَاكِلَتِهِ** lafzını "din" olarak açıklamıştır.[375]

Örnek 6:

Müfessirimiz, **وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ** (el-Hac 22/29)[376] ayetindeki **الْعَتِيقِ** lafzını "kadîm, eski" olarak tefsir etmiştir. Devamında *"Çünkü o eskidir, eski kılıç dendiği gibi. Aynı zamanda insanlar için yapılan ilk evdir. Âdem onu bina etti. O onu ilk bina edendir. Su altında gark olduktan sonra Allah*

---

371 Âyetin metni: مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَاَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

372 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, IX, 38.

373 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIII, 121.

374 Âyetin meali: "De ki: Her insan kendi seciye ve karakterine göre davranır."

375 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XV, 66.

376 Âyetin meali: "Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler."

İbrahim'i oraya yerleştirdi. İbrahim ve İsmail onu tekrar bina etti." şeklinde açıklamada bulunmuştur.[377]

Örnek 7:

Abdurrahmân b. Zeyd, **فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِيًّا حَتّٰى اَنْسَوْكُمْ ذِكْرِى وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ** (el-Muminûn 23/110)[378] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

> "سِخْرِيًّا ile سُخْرِيًّا farklıdır. وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا [ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki biri, diğerine iş gördürebilsin." (ez-Zuhruf 43/32)] ayetini okudu. Bu suhriyyen'dir, emri altına alıyorlar. Diğerleri onlarla alay ediyor, bunlar sihriyyen'dir. Köleni yönetirsin, seni yükseltir. Diğerleri Müslümanlarla alay eder, o sihriyyen'dir. Bu ikisi farklıdır. وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِنْ قَوْمِه سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ اِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَاِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ [Kavminden ileri gelenler her ne zaman yanına uğrasalar, onunla alay ediyorlardı. Dedi ki: 'Bizimle alay ediyorsanız, sizin bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz" (Hûd 11/38)] ayetini okudu. Onlarla alay ediyorlar. Nuh kavminin Nuh ile alay etmeleri gibi, onu sihriyyen edindiler. Onlarla alay ettiler."[379]

Örnek 8:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ اَبَدًا (en-Nûr 24/21[380]) ayetindeki **مَا زَكَا** kısmını **مَا أَسْلَم** şeklinde tefsir etmiştir. Abdurrahmân b. Zeyd'e göre Kur'ân'da bulunan bütün **زَكَى** ve **تَزَكى** lafızları İslâm anlamındadır.[381]

Örnek 9:

---

377 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVI, 530, 531.

378 Âyetin meali: "Siz ise onlarla alay ediyordunuz. O kadar ki onlar size beni anmayı unutturdu. Onlara hep gülüyordunuz."

379 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVII, 127, 128.

380 Âyetin meali: "Eğer Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı."

381 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVII, 222.

Abdurrahmân b. Zeyd, وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍ إِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ (el-Ahkâf 46/21)[382] ayetindeki Ahkâf'ı *"dağ şeklinde olan kumullar"* olarak tefsir etmiştir. *"Araplar bu şekildeki kumullara "el-Hikf" der, Ahkâf sadece kumullarla olur. Ad'ın kardeşi de Hûd'dur"* şeklinde açıklamada bulunmuştur.[383]

Örnek 10:

Müfessirimiz, إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا (en-Nebe 78/25)[384] ayetindeki غَسَّاقًا lafzının Tahâvî dilinde "iğrenç koku" anlamında olduğunu ifade etmiştir.[385]

Hicri ikinci asrın sonlarıyla, üçüncü asrın başlarında dilbilimsel tefsir artarak devam ettiği gibi müstakil dilbilimsel tefsirler de yazılmaya başlamıştır. Bu dönemde yazılan dilbilimsel tefsirler genel olarak Garîbu'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, Müşkililü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, İ`rabü'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir gibi isimlerle yazılmıştır.[386] Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerinde yer alan dilbilimsel tefsirler genel olarak Garîbu'l-Kur'ân kategorisine girebilecek türdendir. Bununla beraber birkaç rivayette Vücûh ve Nezâir kategorisine girebilecek tefsir rivayetleride bulunmaktadır. Abdurrahmân b. Zeyd Kur'ân'ı tefsir ederken sadece selefin rivayetleriyle yetinmeyip dilbilimsel yönteme başvurarak kendisinden sonra yapılan dilbilimsel çalışmalara ön ayak olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Hicri 2. asrın ilk çeyreğinden 182 yılına kadar olan bir zaman diliminde yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd, Emevilerin yıkılış ve Abbasilerin kuruluş döneminde bulunan toplam on halifenin hükmettiği bir toplum içerisinde yetişmiştir. Bu dönemde oluşan siyasi mücadeleler onun yaşadığı şehir olan Medine'yi muhalefetin ana merkezlerinden biri haline getirerek Medine'de isyanların vuku bulmasına neden olmuştur. Hilafet mücadelesinin siyasi ve sosyal ortamı karakterize ettiği bu dönemde yaşayan Abdurrahmân b. Zeyd, köken olarak Habeşistan'da bulunan Bicâvâ kabilesine mensup olduğu ve daha sonra ekonomik veya daha

382 Âyetin meali: "Ve Ad'ın kardeşini yâd et. O vakit ki, Ahkâf'daki kavmini uyarmıştı."
383 et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXI, 153.
384 Âyetin meali: "Kaynar sudan ve irinden başka."
385 el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 187.
386 Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 148, 149.

farklı nedenlerle Yemen'e göç ettikleri, burada Eş`ari kabilesinin himayesine girerek kendilerini Eş'ari kabilesine mensup olduklarını ifade ettikleri anlaşılmaktadır.

Ömer b. el-Hattâb'ın Abdurrahmân b. Zeyd'in dedesi olan Eslem'i 12 yılında satın almasıyla ortaya çıkan Mevla Ömer nisbesi bundan sonra kendisi içinde bir nisbe olacaktır. Aile olarak fakir bir hayat yaşayan Eslem ailesi, aynı zamanda dini kendi hayatlarında uygulamış ve kendilerinden sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Babası Zeyd b. Eslem tâbiûn döneminde hadis, fıkıh ve tefsir alanlarında önde gelen âlimlerindendir. Abdurrahmân b. Zeyd ise ailesinin ilmi geleneğini devam ettirmiş, *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve'l-Mesûh* adlı iki eser telif etmiştir. Bu eserler günümüze ulaşmasada tefsir eserlerinde rivayet şeklinde aktarılmıştır.

Abdurrahmân b. Zeyd bir muhaddis olarak genelde cerh ve ta`dil âlimleri tarafından zayıf kabul edilmiştir. Cerh ve tad`il âlimleri bir muhaddisi değerlendirirken onun adâlet ve zabt yönlerine bakmışlardır. Abdurrahmân b. Zeyd bu âlimlerin yapmış olduğu tenkidlerde genel olarak adâlet sahibi fakat zabt yönünden kusurlu bulunmuştur. Zabt yönünden kusurlu bulunmasının nedeni ise İbn Huzeyme tarafından su-i hıfz olarak belirlenmiş olmasıdır. İbn Hacer râvinin zabt sıfatıyla ilgili kusurları beş kısma ayırır. Bu taksimata göre su-i hıfz kusuru en düşük zabt kusuru olarak kabul edilir. İbn Hacer seyyiu'l-hıfz durumunda bulunan râvinin hadisinin i`tibara elverişli olduğunu ifade etmiş, zaaf itibarı ile kendisine eşit ya da daha iyi durumda olan bir hadis ile desteklenmesi durumunda hasen li gayrihi mertebesine yükseleceğini belirtmiştir. Abdurrahmân b. Zeyd hadisleri bu nedenle bazıları zayıf kabul edilirken mütâbii olanlar ise hasen olarak kabul edilmiştir.

Tefsir ilmi açısından Abdurrahmân b. Zeyd tebeu't-tâbiîn döneminin en önemli müfessirlerindendir. Taberî naklettiği tebeu't-tâbiîn rivayetleri içerisinde 2075 rivayetle en fazla Abdurrahmân b. Zeyd rivayetlerine yer vermiştir. Aynı zamanda aktardığı rivayetlerde onun görüşlerini tercih ettiği yerler vardır. İbn Ebî Hâtim ise Abdurrahmân b. Zeyd'e ait 516 rivayet aktarmıştır. Bu iki müfessir dışında rivayetlerini aktaran müfessirlerde vardır. Fakat rivayetlerin çoğunu Taberî ve İbn Ebî Hâtim aktarmıştır. Rivayetler Taberî tefsirinde Yunus b. Abdula`lâ, Abdullah b. Vehb, Abdurrahmân b. Zeyd senediyle aktarılırken İbn Ebî Hâtim tefsirinde genel olarak Ebû Yezîd el-Karâtîsî, Asbağ b. Ferec, Abdurrahmân b. Zeyd senediyle aktarılmıştır.

Sahabilerin önderliğinde ortaya çıkan tefsir okulları tâbiûn döneminde gelişerek devam etmiştir. Abdurrahmân b. Zeyd bu okullar arasında Medine tefsir okuluna mensuptur. Medine'deki ilmi oluşum genel olarak rivayet yönlü olduğundan dolayı buradaki müfessirlerin

tefsir anlayışıda rivayet eksenlidir. Abdurrahmân b. Zeyd Kur'ân'ı tefsir ederken yaşadığı yerin geleneği olan rivayeti devam ettirmekle beraber kendi re'yiylede tefsir etmiştir. Bu nedenle Adburrahmân b. Zeyd'in tefsir anlayışı hem rivayet hem de dirayet unsurları barındırmaktadır.

Rivayet tefsiri açısından en önemli özelliği tebeu't-tâbiîn döneminde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri en çok kullanan müfessir olmasıdır. Bu tefsir yöntemine olan ilgisi onun Kur'ân'ın bütünlüğüne hakim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kur'ân'ı tefsir ederken Hz. Peygamber'in sünnetinden, sahabilerin kavlinden ve tâbiûn sözlerinden istifade etmiştir. Sahabilerden genelde Ömer b. el-Hattâb ve İbn Abbâs'ın tefsirlerini kullanırken tâbiilerden genelde babası Zeyd b. Eslem'den istifade etmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli noktalardan birisi Eslem ailesinin Ömer b. el-Hattâb'la olan ilişkisidir. Tefsir açısından Ömer b. el-Hattâb'a dayanan tefsir açıklamalarının bize göre en sağlam senedlerinden biri Eslem ailesinin senedidir.[387] Her ne kadar cerh ve ta'dil âlimleri Abdurrahmân b. Zeyd'i zabt yönünden zayıf kabul etselerde Eslem ailesinin Ömer b. el-Hattâb'la olan mevla ilişkisi bu senedin en sağlam senedlerden biri olduğunu göstermektedir. Zira ailevi bağ zabt sorunu olan senettki su-i hıfz faktörünü ortadan kaldırıcı etkenlerdendir diyebiliriz. Ayrıca aileler arasındaki Mevla ilişkisi Eslem ailesinin ilmi olarak Ömer b. el-Hattâb'tan istifade ettiğini ve Abdurrahmân b. Zeyd'in ilmi kökenin Ömer b. el-Hattâb'a dayandığını göstermektedir.

Dirayet tefsiri açısından en önemli hususiyeti tebeu'-tâbiîn döneminde en fazla şiirle istişhâd yapan müfessirler arasında olmasıdır. Bununla beraber bazı kelami konular barındıran ayetleri tefsir etmiş ve kendi re'yini ortaya koymuştur. Fıkhi konularda ise genelde Zeyd b. Eslem'den istifade ettiği rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle Abdurrahmân b. Zeyd'in fıkıhtaki ana kaynağı Zeyd b. Eslem'dir diyebiliriz. Ayrıca bütün rivayetlerin genel mahiyeti lügavi şerh diyebileceğimiz tefsir ve te'vilden ziyade tavzih yani açıklama nevindendir. Onun tefsir rivayetlerindeki bu yaklaşımı yalın olmasından dolayı Kur'ân âyetlerinin ilk ve asli anlamlarını tespitte son derece önemli veriler sunmaktadır.

Abdurrahmân b. Zeyd rivayetleri içerisinde Kur'ân ilimlerine dair rivayetlerde bulunmaktadır. Genel olarak nüzul sebebleri ve nâsih-mensûh ilimleri bulunurken azda olsa mübhemâtü'l-Kur'ân ve isrâiliyyât nevinden rivayetler vardır. Ayrıca onun muhkem ve müteşâbih konusunda farklı bir açıklaması bulunmaktadır. Ona göre Kur'ân'da tekrarlanan

---

[387] Eslem→Zeyd b. Eslem→Abdurrahmân b. Zeyd

lafızlar ve kıssalar müteşâbih, diğer tafsil edilmiş ve tekrarlanmayan lafızlar ve kıssalar muhkemdir.

Abdurrahmân b. Zeyd tefsir ilminin erken döneminde yaşamasına rağmen onun tefsirciliği çok ön plana çıkmamıştır. Yapılan çalışmalar daha çok Ali b. Ebî Talha ve Mukatil b. Süleyman gibi müfessirler üzerinde yoğunlaşmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla ilk dönem müfessirleri arasında Abdurrahmân b. Zeyd gibi araştırma konusu olmayı bekleyen müfessirler bulunmaktadır. Taberi ve İbn Ebî Hâtim tefsirleri bu müfessirlerin rivayetlerini barındırmaktadır. İlk döneme ait müfessirlerin Kur'ân tasavvurlarını ve tefsir anlayışlarını ortaya koymak Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması açısından vazgeçilmez unsurlardan biridir. Çalışmamız bu noktadan hareketle ilk döneme ışık tutması adına atılmış bir adımdır.

BİBLİYOGRAFYA

Âdem, Sirâc Muhammed Mahmud, *Merviyyâtu Abdurrahmân b. Zeyd Eslem el-Bicâvî fî't-Tefsîri min Evveli Sûreti'l-Kehf ilâ Âhiri Sûreti'n-Nur Cem' ve'd-Dirâse*, (Yüksek Lisans Tezi), Üm Derman el-İslamiyye Üniversitesi, Sudan 2009.

Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. Salt, *Dîvânü'l-Ahtal* (thk. Mehdi Muhammed Nasıruddin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, 2.bs.

Akpınar, Ali, "Mi`rac Gecesi Hz. Peygamber'e Verildiği Söylenen Ayetlerle İlgili Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Sivas 1996, s. 95-101.

Albayrak, Halis, "Müphemâtü'l-Kurân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXII/1, (1991), s. 155-182.

es-Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî, *Tefsirü'l-Kur'ân* (thk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrâhim), I-VI, Dâru'l-Vatan, Riyad 1997.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi: (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Atmaca, Gökhan, "Hz. Ömer'in Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemleri", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIII, sy. 24, 2011, s. 53-84.

Aydın, Muhammed, "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân İle Tefsiri: Eleştiral Bir Yaklaşım", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 20, 2009/2, s. 1-22.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa*, Hediyyetü'l-ârifîn esmaü'l-müellifîn ve asarü'l-musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, İstanbul 1951.

Baktır, Mehmet, "İmanın Temellendirilmesi", Cumhuriyet Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, VI, sy. 2, 2002, s. 127-138.

Baş, Erdoğan, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)", Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi-36, III, 2002, s. 21-42.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cebbâr, *Fütûhu'l-Büldan* (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ), I-V Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-müfessirin)*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.

Birışık, Abdulhamit, "İsrâiliyat", *DİA*, TDV İSAM Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, s. 199-202.

Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2017.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî, *et-Târîhü'l-kebîr*, I-VII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Haydarabad 1362.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf, *Mu`cemu't-Ta'rîfât* (thk. Muhammed Sıddîk el-Minşêvî), Dâru'l-Fadîle, Kahire, t.y.

Çelik, Ömer, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2012.

ed-Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, MÜİF Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2014, 19. bs.

_____, *Tefsir Usulü*, MÜİF Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2014, 29. bs.

Ebû Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetü'l-kübra : el-Kur'ân*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, t.y.

el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (thk. Süleyman Sâlih el-Hazzî), Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine 1997.

Emin, Ahmet, *Fecrü'l-İslâm*, Müessesetü Hindevi, Kahire 2012.

el-Ensârî, Ebü'l-Velid el-Münzir el-Hazreci el-Ensârî Hassan b. Sâbit, *Dîvânu Hassân b. Sâbit el-Ensârî* (thk. Abdullah Senra), Dâru'l-Marife, Beyrut 2006.

Görmez, Mehmet, "İbnü'l-Münkedir", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 157.

Gümüş, Sadreddin, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *MÜİF. Dergisi*, sy. 5-6, İstanbul 1993, s. 9-26.

Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyât", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s. 195-199.

Hermas, Abdurrezzak b. ismail, "Medine Tefsir Okulu (çev. Musa Kazım Yılmaz)", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXV, sy. 3, 1999, s. 13-26.

Horst, Heribert, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetleri (çev. Sabri Çap)", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi XVI, sy.1, 2016, s. 309-328.

el-Hudayrî, Muhammed b. Abdullah, "et-Tefsîru bi'l-eseri beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", Mecelletü'd-Dirâsêti'l-Kur'âniyye, sy. 4, 1430.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed, *et-Temhîd lima fi'l-Muvatta' mine'l-meani ve'l-esânid* (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vizeratü Umumi'l-Evkâf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Marib 1387.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcâni, *el-Kâmil fî duafai'r-ricâl* (thk. Mâzen es-Sersâvî), I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Kahire, t.y.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sıkatüddin Ali b Hasan b Hibetullah, *Târîhu medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri), I-LXXX, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1953.

_____, *Kitâbü'l-ilel* (thk. Abdullah el-Hümeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi), I-VII, y.y., Riyad 2006.

_____, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm: müsneden an Resulillah s.a.v. ve's-sahabe ve't-tâbiîn* (thk. Ahmed b. Abdullah el-Ammârî ez-Zehrânî), I-XVI, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1439.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XV, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, t.y.

_____, *el-Ucâb fî beyâni'l-esbab : (Esbabü'n-nüzul)* (thk. Abdulhakîm Muhammed el-Enîs), I-II, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1997.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1978.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed, *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-rical* (thk. Vaiyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Dâru'l-Hânî, Riyad 2001.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemi, *Sahîhu İbn Huzeyme* (thk. Muhammed Mustafa el-Azamî), I-IV, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm* (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed), I-XV, Müessesetu Kurtuba-Mektebetü'l-Evladi'ş-Şeyh li't-Türas, Kahire 2000.

İbn Ma'în, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ, *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhü't-târîh* (thk. Ahmed Mahmud Nurseyf), I-IV, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, Mekke 1979.

İbn Muhammed, Ebû Muâz Târık b. Avazullah, *Tezhîbu Takrîbi't-Tehzîb li'l-hâfız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî*, I-VI, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2010.

İbn Sa`d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmûu fetâvâ* (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), I-XXXVII, Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Daveti ve'l-İrşâd, Medine 2004.

İbn Zeyd, Abdurrahmân, *Tefsîru Abdurrahmân b. Zeyd* (thk. Abdullah Ebussuud Bedr), Alemü'l-Kütübi'l-Hadis (Modern Books World), İrbid 2014.

İbnü'l-Adim, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-taleb fî tarîhi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), I-XI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî), I-XI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

_____, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (thk. Ali Muhammed Me`ûd, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), I-VIII, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed*, Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (thk. Abdulkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût), I-X, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986.

İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), y.y., y.y., 1971.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman, *Ulûmü'l-hadîs* (thk. Nureddin Itr), Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1984.

el-Kâfıyeci Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Süleyman, *Kitâbü't-taysir fî kavâ'idi ilmi't-tafsir* (thk. İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1974.

Kallek, Cengiz, "Eş'ar (Benî Eş'ar)", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 442-443.

Karagöz, Mustafa*, Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 2. bs.,

_____, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", Bilimname, V/2, 2004, s. 45-60.

Kaya, Mesut, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, TDV Yayınları, Ankara 2018.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

Koç, Mehmet Akif, "snad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2001.

el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), I-XXIV, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", DİA, İstanbul 1997, XVI, s. 245-247.

Leemhuıs, Fred, "Tefsir Geleneğinin Kökleri ve İlk Dönemlerdeki Gelişimi", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (çev. İhsan Kahveci), sy. 3, 2001, s. 435-452.

Duman, M. Zeki, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, 1987, s. 209-238.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib EL-, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Maverdi* (thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud İbn Abdürrahim), I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

el-Meşhedânî, Muhammed Câsim Hammâdî, "Abdullah b. Vehb el-Mısrî: Hayâtühû ve Mekênetühû'l-İlmiyye", Bağdad; Mecelletü'l-Müerrihi'l-Arabî, sy. 34, 1987, s. 232-242.

el-Mızzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

el-Muhâsıbî, Hâris b. Esed, *Akıl ve Kur'ân'ı Anlamak (el-Aql ve Fehmü'l-Qur'ân)* (çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2015, 3. bs.,

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* (thk. Bevrân el-Fesâvî, Kemâl Yûsuf el-Hût), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut 1985.

Müslim b. el-Haccac, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, *Sahîhu Müslim*, Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Daveti ve'l-İrşâd, Medine 2000, 3.bs.

Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*, I-II, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut 1983.

Öğmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri: (II. / VIII. Asır Çerçevesinde)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2010.

Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 489-490.

Özel, Ahmet, "Atâ b. Yesâr", *DİA*, İstanbul 1991, IV, s. 37-38.

es-Sālih, Subhi, *Kur'ân İlimleri* (çev. M. Said Şimşek), Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, 3. bs.,

es-Sehâvî, Şemsüddîn, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti'ş-şerîfe* (thk. Arif Ahmed Abdülgani, Halid Ahmed es-Süveydi), I-III, Dâru Kinân, Dımaşk 2010.

Sezgin, Fuad, *Târîhü't-türâsi'l-Arabi: ulumü'l-Kur'an ve'l-hadis*, (çev. Mahmûd Fevzi Hicazi), I-II, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1991.

Soysaldı, H. Mehmet, *Nüzülünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, Fecr Yayınları, Ankara 2001.

Suiçmez, Yusuf, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, Otto, Ankara 2015.

es-Suyûtî Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), I-XVII, Merkezu Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003.

_____, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'aniyye), I-V, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medine, t.y.

Şahyar, Ayşe Esra, Zayıf Hadis Rivayeti (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

eş-Şihrî Abdurrahmân b. Meâda, *eş-Şâhidu'ş-şi`riyyi fi tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, Mektebetü Dârü'l-Menhêc, Riyad 1429.

Şimşek Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2014, 12. bs.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), , I-XXVI, Dâru Hicr, Kahire 2001.

et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsuatu Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum* (ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc; çev. Corc Zeynati, Abdullah Halidi), I-II, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996.

et-Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiü'l-kebir* (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996.

Türcan, Saliha, Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü -İbn Kesir Tefsiri Örneği Üzerinden- (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl'i-Kur'ân* (thk. Kemâl Besyuni Zaglul), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

el-Vâsıl Halid b Yusuf, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn: arz ve dirâse*, Merkezu Tefsir li'd-Dirasati'l-Kur'aniyye (Tafsir Center for Qur'anic Studies), Riyad 2016.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 31-48.

Yiğit, İsmail, *Emevîler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.

Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, 7. bs.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fî haberi men gaber* (thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

_____, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivaye fi'l-kütübi's-sitte* (thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hâtip), I-II, Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde 1992.

_____, *Kitabu Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

_____, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

_____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf), I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, Mektebetu Vehbe, Kahire 1985.

Zemahşeri, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Keşşâf Tefsiri = El-Keşşaf an haka'iki gavamidı't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucui't-te'vil* (metin-çeviri), I-IV, (ed. Murat Sülün), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Fevvâz Ahmed Zemerli), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1995.

Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerim : dirase teşriiyye, tarihiyye, nakdiyye*, Dârü'l-Vefa, Mansure 1987.